

Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: *Ahkâm-ı Mirî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet*

Feridun M. EMECEN*

Giriş

OSMANLI BÜROKRASİSİNİN temel defter serileri arasında hiç şüphe yoktur ki, Mühimme Defterleri adıyla bilinenler başı çeker. Bu defterler Osmanlı Divanı'ndan çıkan kararların bir suretlerinin kaydedildiği bir nevi zabıtlar/siciller hüviyetinde olduğundan muhtevaları itibarıyla da pek çok araştırma sahasını ilgilendiren özelliğe sahiptirler. Üzerinde en çok durulan, modern tarih çalışmalarında oldukça erken tarihlerde farkına varılan temel kaynaklar olarak dikkati çeken Mühimme Defterleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin en meşhur defter serileri tasnifini oluştururlar. Söz konusu defterler üzerinde toplanan ilgi, bunlara dayalı araştırmalarla, belirli konudaki kayıtların bir araya getirilerek yayımlanmasıyla yahut bütün bir defterin neşri ile giderek artmış ve bu tasnif serisi araştırmacıların vazgeçemediği kaynak külliyatı haline gelmiştir. Muhteva itibarıyla Divan'ın işleyişine bağlı olarak hazırlanmış olan bu defterlerdeki kayıtlar, yüksek karar organı olan bir kurumun belgeleri niteliği de taşıdıklarından hukuk tarihi yönünden ayrı bir önemi haiz bulunmaktadır.

Defterlerin bu ehemmiyetine rağmen bunların ortaya çıkışları, tarihî gelişim süreçleri, Osmanlı bürokrasisindeki yerleri, bürokrasideki ihtisaslaşma sonucu geçirdikleri değişim ve çeşitlenme gibi konularda hâlâ tatminkâr bilgilere ulaşılamamaktadır. Burada daha çok bu problemler çerçevesinde, konuyla ilgili yapılan çalışmalar da nazarı dikkate alınarak, bazı yeni bilgiler okuyucunun görüşüne sunulmaya çalışılacaktır. Öncelikle defter serisinin mahiyeti hakkında bir tanıtımdan sonra, bu tür defterlerin ne zaman ve hangi şartlarda ortaya çıktığı, gerek şekil gerekse muhteva açısından geçirdiği tekâmül safhala-

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

rı, defter türleri ve bunlara dayalı yapılan incelemelerle, buradaki kayıtların nasıl anlaşılması gerektiği hususları ele alınacaktır. Bu yapılırken Divan kaleminin ana kütükleri olan Ahkâm-Mühimme-Şikâyet türü kayıtları ihtiva eden üç defter serisi konunun temelini teşkil edecektir. Ancak bunlar Divan-ı hümâyûnun başlıca defteri olarak tanımlanan Mühimme Defterleri çerçevesinde incelenecektir.

a) Mühimme Defterleri Tasnifi.

Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde "Mühimme Defterleri" adıyla kayıtlı defter serisi, buranın ilk tasnif edilen belgeleri olma özelliğine sahiptir. Bu başlık altında tasnife açık olan defter sayısı, son yıllarda bulunanlarla birlikte toplam 267 adettir (961-1323/1553-1905 yılları arası). Son tespit edilen 267 numaralı defter XVIII. yüzyıl ikinci yarısına aittir. Ayrıca XVII. yüzyıl başlarına ait bir defterin henüz restorasyon servisinde olduğu ve tasnife dahil edilmediği bildirilmektedir. Yine restore edilecek belgeler arasında sonradan bulunan Mühimme defteri parçaları da vardır. Mühimme tasnifindeki defterlerin tamamı, bilinen anlamda, klasik Mühimme defteri değildir. Mesela 1 ve 2 numaralı defterler tahvil ve ruus ahkâmını içine alır. Bu tip defter sayısının 13 kadar olduğu tespit edilmiştir. 20 numaralı defter ise mevcut değildir. Tipik Mühimme formundaki defter sayısı bu durumda 255 olarak gösterilirse de defterlerin bazılarının Maliye ahkâmı ve Şikâyet defteri oldukları da görülmektedir. Mesela 42 numaralı defter muhtemelen ciltlenme dolayısıyla ruus ve maliye kayıtlarını da ağırlıklı olarak ihtiva ederken 92 numaralı defterin başlığında bunun Şikâyet ahkâmını kapsadığı belirtilir. Bu bakımdan defterlerin teker teker yeni baştan incelenerek daha sağlıklı bir tasnif bilgisine ihtiyaç bulunmaktadır.¹

Mühimme tasnifine bakıldığında özellikle XVII. yüzyıl için önemli tarih boşlukları olduğu dikkati çekecektir. Mühimme serisindeki tarih boşlukları bilhassa 82 numaralı defter (1026-1027/1617-1618) ile 83 numaralı defter (1036-1037/1626-1627) arasında görülür. Tarih atlamaları 1004-1005/1595-1596 (74 nr.) ile 1011-1013/1602-1604 (75 nr.); 1040-1042/1630-1632 (85 nr.) ile 1046/1636 (86 nr.); 1056/1646 (91 nr.) ile 1067-1069/1656-1658 (92 nr.); 1075-1076/1664-1665 (95 nr.) ile 1089-1090/1678-1679 (96 nr.); 1090-1092/1679-1681 (97 nr.) ile 1095-1096/1685-1686 (180 nr.) ve 1100/1688 (98 nr.) arasında da mevcuttur. XVI. yüzyılın ilk yarısı ihmal edilirse, ikinci yarısı için nispeten, bazı istisnalar dışında, kronolojik bir sıralama vardır. XVIII. asra ait olanlar da

¹ Arşiv Rehberinde defter sayısı 266 olarak gösterilmiş olup, ilk 73 defterin hüküm özetlerinden oluşan hülasa kataloglarının varlığından söz edilir (20, 54, 66, 72 hariç). 1-19, 21-28, 260 ve 261 numaralı defterlerin Osmanlıca indeksleri vardır (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul, 2000, s. 10. Buradaki Mühimme Defterleri listesi, s. 10-18 arasındadır).

yine oldukça tam bir silsile izler, arada geniş zaman dilimi atlamaları bulunmaz. Ancak XVII. asra ait defterlerdeki tarih atlamalarının bir bölümü, Şikâyet defteri tanımlamasıyla ayrı bir tasnifin ortaya çıkmasından kaynaklanmış olmalıdır. Yine diğer bir kısım tasniflerde de Mühimme cinsi defterlerin varlığı bilinmektedir.² Ayrıca tasnifteki defterler her zaman tam bir kronolojik sıra izlemezler, “takdim-tehir”e sıklıkla rastlanır.

Öte yandan Mühimme defterleri tasnifi yapıldıktan sonra bulunan defterler Mühimme Zeyli adı altında ayrı bir tasnifte toplanmıştır. Burada 980-1195/1572-1780 yıllarını içine alan 17 defter vardır. Sonuncu yani 17 numaralı defter sonradan Nâme-i humâyûn tasnifine aktarılmıştır. Ayrıca A.DVN.MHM. kodu altında yeni oluşturulan tasnifte de 977-1252 hicri yılları (1570-1836) arası ihtiva eden çoğu parça halindeki 43 defter mevcuttur. Ancak bu son iki tasnifteki defterlerin tamamının yine klasik Mühimme defteri formunu taşıdığı söylenemez. Farklı ahkâm kayıtlarını muhtevi parçalara rastlamak mümkündür. Arşivin önemli bir defter tasnifi olan Kamil Kepeci (KK) tasnifinde de Ahkâm Defterleri adı altındaki bölümde 70 (1010-1011/1601-1602, 1013/1604) ve 71 numaralı defterlerin Mühimme oldukları anlaşılmaktadır.³ Bu tasnifteki 71 numaralı defter 1017-1018/1608-1609, 1022-1024/1613-1615, 1027-1028/1618-1619 tarihli parça halindeki cüzlerin bir araya getirilmesiyle oluşmuş, “bloknot” tarzında ciltlenmiş, tipik bir Mühimme vasfı taşır ve son kısımları 82 numaralı Mühimme defteriyle aynı tarihlidir. Ayrıca Hadariye defterleri içinde kayıtlı 5 numaralı 1149-1150/1736-1737 tarihli defterin de Mühimme olarak kaydedildiği dikkati çekmektedir. Yine arşivin çeşitli evrak ve defter serileri ile ilgili tasniflerde Mühimme parçalarının bulunma ihtimali büyüktür. Henüz tasnif edilmekte olan ve 5 milyon olduğu tahmin edilen merkez evrakında da bu kabül parçalar çıkabilir. Bütün bunlar göz önüne alındığında Arşiv’deki Mühimme defterlerinin tam bir listesinin yapılabilmesi için yeni bir çalışmanın başlatılması gerektiği anlaşılır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden başka yurtiçi ve yurtdışındaki bazı kütüphanelerde de Mühimme defterlerinin mevcut olduğu bilinmektedir. İstanbul’da Köprülü kütüphanesinde 1146-1147/1734-1735 yıllarına ait bir sefer Mühimmesi vardır.⁴ İlk Mühimme formunun örnekleri olan defterler ise Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv ve Kütüphanesinde bulunmaktadır. Arşiv kısmındaki 951/1543 tarihli (nr. E.12321), kütüphane kısmındaki ise 959/1552 tarihlidir (Koğuşlar, nr. 888). Ayrıca yurtdışında L. Fekete’nin tanımladığı iki defterden

2 Özellikle XVII. asır Mühimmelerinin taranması ve tespitindeki yardımlarından dolayı Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı yüksek lisans öğrencileri Selman Soydemir ve Emel Soyer’e teşekkürü borç bilirim.

3 Atilla Çetin, *Başbakanlık Arşiv Kılavuzu*, İstanbul, 1979, s. 49.

4 Bu defter kütüphanede, II, O.364 numarada kayıtlıdır. Köprülüzade Abdullah Paşa’nın şark seferi serdarlığı zamanına aittir.

biri, 1071-1076/1660-1665 yıllarını içine alan bir ordu Mühimmesi, diğeri ise 1091/1680 tarihli bir Şikâyet defteridir.⁵ Bunun dışında Milli Kütüphane’de su nüfuzu sonucu okunamaz hale gelmiş 23 Şevval 971-29 Zilhicce 971/15 Haziran 1563-8 Ağustos 1564 yıllarına ait hükümleri ihtiva eden 264 sayfadan ibaret bir Mühimme defteri daha vardır.⁶

b) Ahkâm-ı Mîrîden Kuyûd-ı Mühimmeye

Mühimme defterleri genel olarak Osmanlı Devleti’nin en yüksek kazai ve idari organı olan Divan-ı hümâyûnda alınan kararların suretlerinin kaydedildiği defterler yahut bunun ilk sırasında olan defterler şeklinde tarif edilir. Bu tanımlamaya ayrıca Divan’ın işlevi ile ilgili konular da eklenir. Mesela bunlardan birinde, “*Divan-ı humâyûnda müzakere edilen dahili ve harici meselelere ait siyasi, askeri, ictimai önemli kararların kaydedildiği defterler*” ifadesine,⁷ diğerrinde “*gerek dahilî gerek haricî birinci ve ikinci derece önem taşıyan meselelere ait verilen kararlar ve bunlara dair yazılan fermanların kayıtlı olduğu defterler*” tanımına⁸ rastlanır. Bir başkasında bu tarife “*adından da anlaşılacağı üzere*” kelimesi eklenmiş, ayrıca Divan’da görüşülen ve karara bağlanan her konuda hükümlerin bulunduğu, ancak bu hükümlerin defterlerin adından da anlaşılacağı üzere “*ehem-i umurdan konular*” olduğu belirtilmiş, “*bize basit gelen hususların o gün için önemli işler olduğu*” vurgusuyla ehemmiyetin takdirinin Divan’a ait bulunduğu ifade edilmiştir.⁹ Diğer bir tanımlama ise, “*taşra ve merkez yöneticilerine, sadrazam ve sadaret kaymakamı başkanlığında toplanan Divan’dan, reisülküttaba tabi kalemden gönderilen fermanların suretlerinin toplandığı defterlere Mühimme dendiği*” şeklindedir.¹⁰ 1-82 numaralı Mühimmeleri tarayıp Filistin ile ilgili hükümleri yayımlayan U. Heyd, “*Osmanlı sultanları tarafından imparatorluğun dört bir yanındaki resmi makamlara yazıl-*

5 Yurtdışındaki Mühimme denilen defterler için bkz.: G. David, “The Mühimme Defteri as a Source for Ottoman-Habsburg Rivalry in Sixteenth Century”, *Archivum Ottomanicum*, sy. 20, 2002, s. 180, not. 57.

6 Söz konusu defterin Avusturya’ya intikali macerası ve tanıtımı için bkz.: Claudia Römer, “An Unknown 16th Century Mühimme Defteri at the Austrian National Library”, *CIEPO XIV. Sempozyumu Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, s. 639-653.

7 3 Numaralı Mühimme Defteri, Ankara 1993, “Sunuş”, s. xxi; *Arşiv Rehberi*, s. 7.

8 Tefvik Temelkuran, “Divan-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 6, İstanbul, 1975, s. 155.

9 44 Numaralı Mühimme Defteri, nşr.: M. A. Ünal, İzmir, 1995, “Takdim”, s. v.

10 *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 tarihli E.12321 Nolu Mühimme Defteri*, nşr.: H. Sahillioğlu, İstanbul 2002, s. iii. S. Faroqhi, böyle bir tanımlama yapmaksızın Osmanlı idari teşkilatında bir terim olarak nitelediği defterlerin ferman kopyalarını ihtiva ettiğini ve bunların neler olduğunu yazar (“Mühimme Defterleri”, *The Encyclopaedia of Islam*, Yeni Edisyon, Leiden, 1993, c. VII, s. 470-472.

mış emirname suretleriyle XVII. yüzyılın sonlarına kadar yabancı hükümdarlara yazılmış nameleri ihtiva eden defterler" tarifini tercih etmiştir.¹¹

Bu gibi tariflerin kaynakları umumiyetle Osmanlı bürokrasisini tanıtıcı rehber, kitap veya makaleler temellidir.¹² İ. H. Uzunçarşılı'nın çok iyi bilindiği ve genellikle tarif ve tavsiflerin kaynağını oluşturduğu halde pek dikkat edilmediği anlaşılan ifadeleri önemlidir. O Mühimme defterlerinin tanımını, Divan toplantısında müzakere edilen siyasî, ictimai, malî, örfî, idarî kararların kaydını ihtiva eden defterler olarak yapar, ancak "*Divan'da zabıt tutma usulünün olmadığı ve müzakere neticesi yeni karar suretinin Divan kâtipleri tarafından kaleme alındığını*" belirterek,¹³ söz konusu defterlerin hazırlanma gerekçesi hakkında ilgi çekici bir tespitte bulunur. Bu ifadeyi ileride tekrar ele almak üzere not ederek, Mühimme defteri olarak yapılan niteleme ve tarif üzerinde konuyu açmaya çalışalım:

Divan toplantıları sırasında "*önemli konuların zabıtı*", bunların bir deftere kaydedilmesi, hazırlanan defterlerin türleri ve ne zamandan beri tutuldukları bahsi henüz tam olarak aydınlatılmamıştır. Yapılan tariflerde defterlerin tutulma şekli, adı, nasıl ve hangi bürolarda hazırlanmış oldukları meselelerine dikkat edilmediği gibi tarihî gelişim süreçleri de göz ardı edilerek genellemeye gidildiği görülmektedir. Halbuki bu divan kayıtlarının tutulmaya başlanması ve defter serilerinin ortaya çıkışı, zaman içerisindeki bürokratik gelişmelerle doğrudan bağlantılıdır. Bu bakımdan söz konusu tariflerde yer verilen özelliklerin her dönem için aynı olduğu düşünülmemelidir. Bunun en çarpıcı misali ise "Mühimme" tabiridir. Yerleşmiş, sık kullanılan, arşiv kodlaması haline gelen ve zamanımızın modern çalışmalarında "klişeleşmiş" bir adlandırma olan bu tabirin ortaya çıkış dönemini tespit etmek gerekmektedir.

Osmanlılarda Divan-ı humâyûnun teşekkülünden beri burada alınan kararların bir suretlerinin kaydedildiği defterlerin ortaya çıkışı, bugün Osmanlı Arşivi'nde bulunan "Mühimme Defterleri" adı altındaki tasnifte yer alan defterler temelinde açıklığa kavuşturulamamaktadır. Tasnifte 1 ve 2 numarada kayıtlı defterlerin klasik "Mühimme" formunu taşımadıkları, 3 numaralı defterin (966-968/1558-1560) gerçek anlamda Mühimme olduğu malûmdur. Aslında hayli gelişmiş şekliyle ve klasik formuyla karşımıza çıkan bu sonuncusu, ilk Mühimme örneğini teşkil etmez. Benzeri şekil ve muhtevada olan iki defterden en eskisi Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde [T SMA] nr. E.12321'de kayıtlı olup 951-952/1544-1545 tarihlidir. Onu aynı müzenin kütüphane kısmında bulunan

11 *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615. A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, Oxford, 1960, "Giriş".

12 Mithat Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekalet Arşivi*, Ankara, 1955, s. 15-16; A. Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, s. 49.

13 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1984, s. 79.

ve klasik formuyla dikkati çeken Koğuşlar kısmı nr. 888'deki 1552 yılına ait defter takip eder. Bunlardan ilki, sonradan "Mühimme" denecek olan defter tipinin gerek şekil, gerekse muhteva itibarıyla erken –belki de ilk- örneklerinden biridir. Zira bugüne kadar açık olan arşiv belgeleri ve defter tasnifleri içerisinde bu tarihten daha eskiye giden ve benzeri bir forma sahip herhangi bir defter türüne rastlanmaz. Bu durum şüphesiz beraberinde pek çok suali de getirir. Acaba bundan önce herhangi bir defter gerçekten yok mudur? Eğer yoksa Divan kayıtları nerede saklanıyordu? Yahut mevcuttular da bir şekilde türlü olumsuz fizikî şartların tesiriyle yok mu oldular?

Bu soruların cevabı daha 1884 yılında Divan-ı humâyûn kaleminin mevcut bulunduğu yıllarda da aranmış ve bir sonuca ulaşılamamıştı. 14 Cemaziyevvel 1301/11 Mart 1884 tarihli bir belgede, Mısır meselesi ve buraya imtiyaz verilmesi konusunda tarihî kayıtlara yönelik bir araştırma yapılması istenince, Divan-ı humâyûn beylikçisi başkanlığında Bâbîâlî Evrak Odası Müdürü, Âmedî ve Mektubî-i Hâriciye müşâvirlerinden oluşan bir heyet, "*Divan kalemindeki kuyudâtın 956/1549 tarihinden başladığını, ondan öncesine ait herhangi bir defterin olmadığını*" bildirmişti. Tanzimat döneminden sonra Osmanlı bürokrasisinin geçirdiği değişimi ve eski sisteme yabancılaşmayı göz önüne seren bu ilginç belgenin¹⁴ yanı sıra bu problem üzerinde duran modern araştırmacılar da belirli bir sonuca ulaşamamış görünmektedirler. Bu meyanda soruların cevaplarını arayanlar genellikle bir ihtimal olarak İ. H. Uzunçarşılı'nın görüşleri doğrultusunda "*Osmanlılar XV. yüzyılın ilk yarısında arazi tahrir defterlerini tuttuklarına göre, divan müzakerelerine ait defterlerin de herhalde Fatih devrinden itibaren tutulmuş oldukları kuvvetle ihtimal dahilindedir*" şeklindeki¹⁵ ifadesine katılırlar. J. Matuz ise eldeki en eski defterin 1544-1545 yılına ait bulunmasının daha öncesinde bu tip defterlerin olmayacağı anlamına gelmeyebileceğine, bunların kaybolma ihtimallerinin olduğuna, fakat yine de bu defterlerin Kanuni Sultan Süleyman zamanında mı yoksa daha önceki dönemlerde mi ortaya çıktığı sorulunu cevaplandırmanın güçlüğüne temas eder.¹⁶

14 BA, Yıldız, Hususi, nr. 177-29. Mısır'ın fetihden sonraki statüsünü araştırmaya yönelik olduğu anlaşılan bu tahkikat sırasında ilgili heyet, 956 tarihinden sonra Mısır ile ilgili bilgiler bulunan defterlerin sayısının 40-50 kadar olduğunu, fakat bunlar "...*ma'lûm olmayan hutût ile muharrer...*" olduğundan okuyup müfredatını anlamada büyük müşkilat çekildiğini bildirmekten de geri kalmamıştır. Yani büroda o sırada Mühimme defterlerinin yazısını lâ-yıkıyla okuyup yorumlayacak kimse yoktur. Bu yüzden Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin komisyona dahil edilmesi istenmiştir. Bu durum resmî yazışmaları "rik'a" yazı tipine oturtan Osmanlı bürokrasisinin elemanlarının divanî, divanî kırma tipi yazıyı okumaktaki nakısalarmı açık olarak göstermesi bakımından dikkat çekicidir. (Bu belgeden beni haberdar eden Marmara Üniversitesi Yüksek Lisans öğrencisi Davut Erkan'a teşekkür ederim.)

15 *Merkez-Bahriye*, s. 79. Benzer bir kanaat için bkz.: T. Temelkuran "Mühimme Kalemi", s. 156; G. David, "The Mühimme Defteri", s. 175.

16 *Das Kanzleiwesen Sultan Suleyman des Prachtigen*, Wiesbaden, 1974, s. 77-78.

Bu problem konusunda şimdilik temel hareket noktasını 1544-1545 tarihli defterin teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu meseleye belirli bir açıklık getirebilecek başka önemli bir defter türü daha vardır. Bunlar daha eski tarihlere ait olup çeşitli hüküm/ahkâm kayıtlarını ihtiva eden ve kataloglarda kolaylıkla da tanımlanamamış olan defter parçalarıdır. Özellikle II. Bayezid dönemine ait Zilkade-Zilhicce 906/Haziran-Temmuz 1501 aralığında sâdır olan hükümleri içine alan bir parça defter oldukça dikkat çekicidir.¹⁷ Burada Divan'dan çıkan kararların, ferman suretlerinin kayıtlı bulunduğu görülmektedir. Tasnife Ahkâm defteri adıyla giren bu parça/cüz halindeki defter ile 1544-1545 tarihli defter arasındaki diğer benzeri defterler incelendiğinde “Mühimme” denen defter türünün ortaya çıkışı konusundaki sis perdesi nispeten dağılmaktadır. BA, A.DVN, nr. 790'da kayıtlı 906/1501 tarihli defter şekil itibarıyla dar ve uzun tip-te olup eni geniş klasik “Mühimme” formuna benzememekte ve kayıtların yerleştiriliş biçimleri açısından da farklılıklar göstermekle birlikte, benzeri türden hükümleri içine almaktadır. Bu söz konusu defterler, ilgili büroda genellikle “*ahkâm-ı mirî, ahkâm-ı Sultani*” şeklinde adlandırılmakta olup doğrudan Divan katiplerince hazırlanmıştır. Aslında Divan'da görüşülen kararların fermanlar şeklinde hazırlanması sırasında bir suretlerinin kaydının yapıldığıyla ilgili daha erken tarihlere giden atıflara da rastlanmaktadır. Nitekim Darphane mukataalarıyla ilgili bir defterde görülen 15 Şevval 887/27 Kasım 1487 tarihli kayıta, “...*hüküm verildi ki teftiş oluna, ahkâmda mezkûrdur...*” tarzındaki ifade,¹⁸ ahkâm adı altında defterlerin varlığına delâlet eder.

1501 tarihli defterde malî hükümler, şikâyet hükümleri, nişan, berat kayıtları, hatta gizli ve önemli devlet işleriyle ilgili fermanlar bir arada bulunur. Burada yalnızca timarlarla ilgili mevzuata yönelik hükümlere pek rastlanmaz. Nitekim devletin askerî bünyesinin temelini oluşturan timar sistemi ve bununla alâkalı işler için başka defterlerin mevcut olduğu bilinmektedir. Timar ruznamçe defterleri olarak resmi terminolojiye giren bu tür defterlerin arşivde rastlanabilen en eski tarihlisi 892-894/1487-1488 yıllarını içine alır.¹⁹ İlginç şekilde bu defterdeki timarla ilgili hükümler, Maliye kayıtları gibi gün tarihli başlıklar altında kaydedilmiştir ve bu tarz da daha sonraları klasik “Mühimme” defter formunda tekrarlanmış görünmektedir. Halbuki muhtevası Mühimmelere benzeyen ahkâm kayıtlarını içine alan 1501 tarihli defterde gün başlıkları bu-

17 Bu defter ilk defa tarafımızdan tanımlanmış ve baş tarafına özellikleri ile ilgili bir araştırma eklenerek yayımlanmıştır: F. M. Emecen ve İ. Şahin, *Osmanlılarda Divan Bürokrasisi ve Ahkâm: II. Bayezid Devrine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul, 1994.

18 Kayıt için bkz.: H. Sahillioğlu, “Bir Mültezimin Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXIII, sy. 1-2, 1963, s. 213.

19 BA, *Maliyeden Müdevver Defterler* (MAD), nr. 17893. Ayrıca yine eski tarihli iki defter, MAD, nr. 334 ve nr. 17287'dedir. Keza bu tür defterler için ayrıca bkz.: N. Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar*, trc.: M. A. Kılıçbay, Ankara, 1985, s. 5-6.

lunmaz, tarihler hükümlerin altında onarlı sisteme göre atılmıştır.²⁰ Bu durum Divan'dan çıkan kararların kaydının/bir suretinin geçirildiği defter olma özelliğini ortaya koyar. Bir başka ifadeyle, akdedilen Divan günlerinde alınan kararların o günün tarih başlığına göre sıralanması sisteminin daha sonraki bürokratik gelişmelerin bir sonucu olduğunun açık bir örneğidir. Bu defterden hareketle, başlangıçta Divan'da alınan kararların, talimat emirlerinin ve Şikâyetlerin/arzların görüşülmesi sonucu çıkan hükümlerin suretlerinin malî olsun, adli-hukukî olsun hepsini bir arada kayda geçirildiği söylenebilir.²¹ 1501 tarihli bu tipik defter dışında, 910/1505 tarihli bir başka parça defterde de malî ve idarî hükümler yanında timar tevcih kayıtları ağırlık kazanmaktadır.²² Şekil itibarıyla birbirine benzeyen bu defterlerde muhteva bakımından bazı farklılıkların oluşu yahut ikincisinde timar konusuyla ilgili kayıtların ağırlık kazanmakta olması, bunun ayrı bir tipi ortaya koyduğu hakkında sağlam bir kanaat vermez. Zira bunlar her şeyden önce parçalar halindedir ve bütün bir yılı kapsayan mücellled defterler değildir. Bu durum da Divan'a akseden işlere göre bir farklılaşmanın olabileceği ihtimalini kuvvetlendirir. Bundan dolayı 1505 tarihli defteri "Tahvil ahkâmı"nın ilk örneği saymak ve bunun 1501 tarihli defterden farklı olduğunu öne sürmek, şimdilik başka delillerle desteklenemeyen naif bir yaklaşım olmaktan öteye geçmez.²³

Söz konusu defterler formundaki bir başka seriye, Osmanlı Arşivi'nde Kepeci tasnifinde "Ahkâm Defterleri" adıyla rastlıyoruz. Bu serideki 13 defter içinde ilki 927/1520-1521 tarihli olup muhteva bakımından malî kayıtların ağırlıkta olduğu, fakat diğer konuların da yer aldığı, şekil ve hüküm suretleri bakımından

20 Evâil, evâsıt, evâhır yani ayı on güne bölerek üç kısma ayırma (başı, ortası, sonu). Bunun için ayrıca bkz.: H. Şabanovic, "The Expressions evâil, evâsıt and evâhır in the Dates of Turkish Monuments/Documents", *Prilozi, za Orijentalnu Filologiju*, sy. 36, Sarajevo, 1987, s. 73-103.

21 Geniş bilgi için bkz.: F. M. Emecen ve İ. Şahin, *Ahkâm Defteri*, s. xv-xvi.

22 A.DVN.ŞKT, nr. 978'deki defterin tanımını için bkz.: F. M. Emecen ve İ. Şahin, *Ahkâm Defteri*, s. xv, not. 16.

23 Divan defter formlarının ortaya çıkışı konusunda yapılan bir doktora çalışmasında maliye ahkâmı dışında divana ait defter serisinin örnekleri olarak 1501 ve 1505 tarihli defter parçaları gösterilirken, ikincisi tahvil ahkâmı olarak tanımlanıp daha sonraki tahvil ve ruusa temel teşkil ettiği üzerinde durulmuş, buna iki defter arasındaki farklılıklar örnek olarak gösterilmiştir. Bkz.: Bilgin Aydın, "Osmanlı Bürokrasisinde Divan-ı Humayun Defter Formlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi, XV.-XVI. Yüzyıl", Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2003, s. 25-30. İlk defterin Mühimmelerin prototipi olduğu konusu zaten tarafımızdan ilk defa tespit edilmişti. Bu konuya temas ederken ikinci defterde timarla ilgili konuların biraz daha fazla olduğu belirtilmiş, ayrıca idarî ve malî işlerle ilgili kayıtların bulunduğundan da söz edilmişti. Bkz.: F. M. Emecen ve İ. Şahin, *Ahkâm Defteri*, "Giriş". Buna rağmen iki defteri birbirinden ayrı görüp, bunun için yazı şeklinden ve muhtevasından yola çıkılması fikri, bunların gerçek mahiyetleri hakkında müteakip bir seriye rastlanmadığı, başka örnekler bulunmadığı ve defterlerin parça olması sebebiyle temellendirilemez.

1501 tarihli defterle paralellik gösterdiği dikkati çeker.²⁴ Bu defter Anadolu ve Rumeli'ye göre mali hükümlerin ağırlıkta olduğu bir muhteva arz ederse de maliyeyi ilgilendirmeyen başka kayıtların varlığı da tespit edilebilmektedir. Şu halde diğer şikâyetler üzerine çıkan hüküm yahut devletin idari konulardaki karar suret defterlerinin nerede olduğu suali ortaya çıkar. Şimdilik 1544-1545 tarihli deftere kadar bu tür kayıtların bir araya getirildiği defterlere Arşiv'de rastlanmamaktadır. Eğer kaybolmadılarsa, en azından bir yaprak veya parçaya bile tesadüf edilmediği dikkate alınır, önceleri bu tür kayıtların tek tük ahkâm denilen defterlerde yer aldığı, fakat çok önemli hükümlerin suretlerinin defter haline getirilmemiş olduğu, varaklar şeklinde muhafaza edilmiş buldukları fikrine varılabilir. İlk "Mühimme" olarak nitelendirilen 1544-1545 tarihli defterin müsvedde özelliği de bu konuda belirleyicidir. Hatta bu defteri neşreden H. Sahillioğlu, bu durumundan hareketle, dağınık evrak halinde iken sonradan ciltlenip defter formuna sokulduğu kanaatini serdedir.²⁵ Gerçekten defter incelendiğinde Rüstem Paşa'nın veziriazam oluşuyla birlikte onun nezaretinde Divan toplantılarında çıkan kararların suretlerinin toplandığı, hükümlerdeki tashihlerin varlığından ise bu cüzlerin ferman/hüküm formuna getirilmeden öncesine ait olduğu anlaşılır. Oluşturulan enlemesine geniş şekil daha sonraki K. 888 numaralı defterde de klasik haliyle ortaya çıkmış ve yerleşmiştir. Daha öncesine ait bu biçimde bir ahkâm kayıt defterine rastlanmamış olması, maliye ve tahvil türü ahkâm defterlerinden farklı yeni bir modelin ihdâsını hatıra getirir. Ruus defteri denen ve Divan'da tevcihat ağırlıklı kararların işlendiği defterlerin de benzeri bir modelde 953/1546 tarihinden itibaren görülmeye başlanması bir tesadüf olmamalıdır. Her iki defter modelinin teşekkülünün 1540'larda mahiyetini tam olarak bilemediğimiz bir bürokratik gelişmenin sonucu ortaya çıktığı ve diğer ahkâm türü defterlerden farklılaştırıldıkları söylenebilir.

1501 tarihli defter örneğinde başlayan ve 1544-1545 tarihli defterde klasik formuna kavuştuğu anlaşılan ahkâm kayıtlarını ihtiva eden defterlerin ne şekilde adlandırıldıkları bahsine gelince... Öncelikle bu tür defterlerin başlangıçta "Mühimme" adıyla anılmadıklarını belirtmek gerekir. Defterlerin ciltlerinin üstünde Mühimme Defteri ve muhtevi olduğu tarihlerin belirtildiği etiketler yapılandırılmışsa da, bunlar XIX. asırda yapılan ciltlenme sırasında hazırlanmıştır ve dönemine ait orijinal bilgiler değildir. Bazı araştırmacılar tarafından da

24 BA, KK, nr. 61. Bu serideki defterlerin çoğu tahvil ve maliye ahkâmıdır. Ayrıca aynı tasnifteki Divan-ı Humayun defterleri adı altında oluşturulan serideki 120 defterin çoğunluğu da yine tahvil hükümlerini içine alır. Maliye kalemiyle, timar ve tevcihat işleriyle ilgili bürodan çıkan iki ayrı tür çoğunlukla ahkâm defteri adı altında birbirine karışmış olarak tasnif edilmiştir. Maliyeden Müdevver Defterler [MAD] arasındaki ahkâm defterleri de böyledir. Keza A.NŞT kodu altındaki defterlerde de tahvil kayıtları ağırlıktadır. Tahvil ahkâmları için bkz.: Bilgin Aydın, *Osmanlı Bürokrasisinde Divan-ı Hümayun Defter Formlarının Ortaya Çıkışı*, s. 38 vd.

25 *Mühimme Defteri*, "Sunuş", s. vi. Bu konuda daha önce tarafımızdan benzeri bir fikir beyan edilmişti. Bkz.: *Ahkâm Defteri*, s. xv.

ifade edilen bu husus, defterlerin tarihî gelişim çizgisi ve asıl başlıkları nazarı itibara alınmaksızın adlandırmanın nasıl genelleştirilip yaygınlaştırıldığı hakkında fikir verir. XVI. asırda bu tür defterler, Osmanlı bürokrasisinde hiçbir zaman “mühimme” adıyla anılmamışlardır. Genel olarak bunları tanımlamak için defterlerin başında bulunan ifadeler “*mîrî ahkâmı, sefer ahkâmı, mahfî ahkâm, ahkâm-ı beylik, cüz-i evvel-i ahkâm-ı mîrî, mîrî ahkâm cüzü, Hamza Bey zamanında vâki' olan mîrî ahkâmın ibtidâ kaydı, sefere müte'allik ahkâm-ı şerîf*” şeklindedir.²⁶ 1544-1545 tarihli defterde başlıkları ihtiva eden ibareler vardır, ilk cüzde “*Rumeli mahfî*” kaydı görülür. Sonra arada bazı Beylerbeyliklerin adlarına yer açılmıştır, fakat bunun altındaki kayıtların tamamı o vilayete ait değildir. Bu haliyle bu ilk tip defterin cüzler şeklinde muhafaza edildiği konusunu teyid eder bir özellik taşır, önemli emirlerin müsvedde suretlerinin varaklar halinde saklandığını gösterir. Bu defterlere Mühimme adının verilmesi XVII. yüzyılın ortalarında şikâyet türü ahkâmın ayrılması sonucu olmalıdır: Nitekim Arşiv'deki Mühimme Defterleri serisinde 1052-1053/1642-1643 tarihli 89 numaralı defterde “*berây-ı tahrîr-i ahkâm-ı mîrî*”, 1069-1071/1658-1660 tarihli 93 numaralı defterde, “*Ahkâm-ı beylik*” ile ileride 79. sayfada “*umûr-ı mühimme için verilen ulak hükümleridir*” kayıtları yer alırken 1071-1076/1660-1665 tarihli olup Fekete'nin tanımladığı defterin baş sayfasına sonradan yazılmış “*umûr-ı mühimmedir*” ibaresi vardır. 1073-1076/1662-1665 yıllarını havi 94 numaralı defterde de bir öncekiler gibi “*ahkâm-ı kuyûd-ı umûr-ı mühimme*” başlığına rastlanır. Bu arada 75 numaralı defterde Zilhicce 1011/Mayıs 1603 tarihli bir kayıta “*ba'zı mahfî mühimmât vâki' olan mevâd nakl olunmak için tutulmuştur..*” ibâresi,²⁷ yalnızca bu deftere has bir özellik olarak kalmıştır. Yani defter serisi tanımlaması haline dönüşmemiştir. Ayrıca 93 numaralı defterdeki kaydın ise defterin adlandırılması ile bir ilgisi bulunmamaktadır. Şu halde “*mühimme ahkâmı*” tabirinin ortaya çıkışını 1660 yılına kadar götürmek mümkün olmaktadır.²⁸ Bu dönem Köprülü Mehmed Paşa'nın iş başında olduğu ve reisülkütâblık vazifesini de Şamizâde Mehmed Efendi'nin yürüttüğü yıllara denk düşer. Bu bürokratik gelişmede ve defter türünün bir bakıma ikiye ayrılmasında Şamizâde'nin rolü olduğu tahmin edilebilir.²⁹

26 Bu gibi kayıtlar M. Kütükoğlu tarafından toplanmıştır: “Mühime Defterlerindeki Muamele Kayıtları Üzerine” *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, Bildiriler*, İstanbul, 1988, s. 95-96'daki örnekler.

27 M. Kütükoğlu, a.g.m., s. 95.

28 *Selaniki Tarihi*'nde Mühimme defteri tabirine rastlanırsa da buradaki ifade merkezdeki divan defterini değil, Yerköyü kalesini tamiri için gerekli malzeme ve mühimmatın temini maksadıyla sabık başdefterdar Burhaneddin Efendi'nin İstanbul'a götürdüğü kazaya defterini niteler (nşr.: M. İpşirli, Ankara, 1999, s. 798). XVII. yüzyıla ait kroniklerde Mühimme defteri tabiri hiç geçmez.

29 İki defa reisülkütâb olan Şamizâde'nin ikinci görevi 1066-1074/1656-1663 yıllarına rastlar. Bkz.: Ahmed Resmi, *Halifetü'r-rüesa*, tıpkı basım, İstanbul, 1992, s. 39-40.

Sonuç olarak bu defterlere Mühimme adının verilip genelleştirilmesi, döneminin kalemiyesine has bir isimlendirmeye dayanmamaktadır. Bunlar XVII. asrın ikinci yarısına kadar mîrî ahkâm adıyla biliniyorlardı. Daha sonra Mühimme adı yerleşmeye başlamış ve şikâyet defterleriyle birlikte farklı muhtevalı iki seri meydana gelmiştir. Osmanlı Arşivi'nde ilk örneklerine II. Bayezid döneminde rastlanan Divan ahkâm defterleri bir bakıma daha sonrakilerin prototipini oluşturmuştur. Klasik şekillerini kazanışları ve defter formundaki yenilik ise 1540'lı yıllarda başlamıştır denilebilir. Bu anlamda klasik "Mühimme" şeklinin ilk örneğini 1544-1545 tarihli olan defterde görmek mümkündür. Defterlerin muhteva ve şekil belirlemesi, Osmanlı kalemiye teşkilatındaki anlayış değişikliklerinin bir yansımasıdır. Bir bakıma başa getirilen bürokratin şahsi eğilimleri ve tercihleri doğrultusunda görülen bu gelişme, ilgili büronun pratik kullanım amacıyla doğrudan bağlantılıdır. Yani yüksek seviyede bir yenileşme veya değişimden ziyade, ilgili Divan kaleminin mensuplarının işlerini kolaylaştırıcı uygulamalarının bir ürünüdür. Defter şekil ve biçimlerindeki farklılığın, bunların kolayca tanınması amacına matuf olduğu muhakkaktır. Hele bürokratik işlemleri için defterlerin seferlere götürüldükleri düşünülecek olursa, defter türlerinin kolayca tanınması gibi bir meselenin var olduğu anlaşılır.

c) Şekî Özellikler, Gelişim ve İhtisaslaşmanın Ürünleri: Ahkâm-ı Şikâyet

Genel olarak Mühimme denilen defter türünün şekî özellikleri ve hüküm kayıtlarının düzeni konusu yine önemli problemleri gündeme getirmiş ve tartışmalara yol açmış gözükmektedir. Bu tartışmalar daha çok kayıtların zabıtlar şeklinde mi defterde yansıtıldığı, sonradan mı yazıldığı yahut hazırlanan müsveddelerin bir araya getirilmesiyle mi oluştuğu soruları etrafında şekillenmiştir. Öte yandan bir başka konu, buna bağlı olarak defterdeki tarih başlıklarının gerçekte neyi gösterdiği meselesidir.

Defterlere hükümlerin kaydı hususunda dikkati ilk defa Filistin hakkındaki hükümleri bir araya getirip yayımlayan U. Heyd³⁰ çekmiştir. Ayrıca Elezovic,³¹ Brendei-Veinstejn,³² G. David³³ de bu husus üzerinde durmuştur. M. Kütükoğlu ise defterler üzerindeki muamele kayıtlarını inceleyerek bu tür problemler için önemli veriler ortaya koymuştur. Hem bu makaleden, hem de İ. H. Uzunçarşılı'nın tespitlerinden yola çıkarak bu konularda ne gibi bilgilere ulaşılabileceği üzerinde yeniden düşünmek gerekir. Öncelikle yukarıda değinilen meseleler, bu kaynaklar temelinde ve defterlerin geçirdiği şekî tekâmül çizgisinde ele alınacaktır.

30 *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615. A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, Oxford, 1960.

31 *Iz Carigradskih Turskih Arhiva Mühimme Defteri*, Belgrad, 1951.

32 M. Berindei ve G. Veinstejn, *L'Empire Ottoman et les pays Roumains 1544-1545*, Paris, 1987.

33 "The Mühimme Defteri", *Archivum Ottomanicum*, s. 167-209.

Bilindiği üzere Divan'da görüşülen konular sonunda çıkan kararlar hukukî bir çerçeveye sahip olup ileride tekrar aynı mesele zuhur ederse, bunlara yeniden bakılıp ilgili kaydı bulmak kalemiye için önemli bir ameliyeyi oluşturuyordu. Bürokratik işlemler açısından eski kayıtlara dönmek icap ettiğinde bunların çabucak bulunması için birtakım usullere başvurulması tabii bir uygulama idi. Divan'da ilgili kâtib grubu XVI. asır sonlarına kadar fazla ihtisaslaşmış bir yapı göstermemekle birlikte, bilhassa aynı yüzyılın ikinci yarısına doğru kendi bürolarındaki defter ve evrakı muhafazaya ve bunları kullanma metotları geliştirmeye özel bir önem vermiş olmalıydılar. Nitekim genişleyen ve buna müteallik bürokratik muameleleri oldukça artan bir imparatorluğun işlerinin, hayli az sayılabilecek bir merkezî bürokrat ekibiyle görülmesinin birtakım sıkıntıları beraberinde getirmiş olması muhakkaktır. Celalzâde Mustafa Çelebi'nin nişancılığına tesadüf eden yıllarda Divan'a ait defter şekillerinde görülen çeşitlenme bu bakımdan manidardır. 1532'de Celalzâde'nin emrindeki Divan kâtibi sayısı on kadardır.³⁴ Bunlara bağlı bir kısmı stajyer, bir bölümü "şagird" seviyesinde bir çok kâtib mutlaka vardı, ama esas olarak Divan kayıtlarından sorumlu olanlar bu on kişilik kadro idi. Aynı sayı 1611-1612 yılı için de verilmekle birlikte, artık bunlar ihtisaslaşmış vasıflarıyla anılmaya başlanmışlardı. Mesela ilk tarihte Divan kâtipleri, aradan geçen yetmiş yıla yakın bir süre sonra reisülküttab başkanlığında tezkireci-i evvel, sâni, sâlis, kisedâr, beylikci gibi unvanlarla zikredilmişlerdir.³⁵

İlk Mühimme diye tanımlanan 1544-1545 tarihli defterin müsvedde tarzındaki belge suretlerini ihtiva etmesi, bunların kaydediliş şekilleri, bir bakıma o sırada görevde bulunan Divan kâtiplerinin tercihlerini yansıtır. Burada en önemli nokta, hüküm suretlerinin/müsveddelerinin maliye ahkâm kaydını toplayan defterlerdekiyle farklılık göstermesi keyfiyetidir. Bu durum yukarıda belirtmeye çalıştığımız pratik uygulamaların bir sonucu olarak, ahkâmın konularına göre yapılan bir tasnifini hatıra getirir. Divan'da çıkan kararlar için idarî ve hukukî olanlarını timar ve malî mevzuat ile ilgili olanlardan ayırmaya yönelik yeni bir bürokratik farklılaşma ortaya çıkmıştır. Bunlar Divan'ın toplanma günlerinin tarih başlığı altında kaydedilen, form itibarıyla da değişen mîrî ahkâm ve tevcihatla ilgili ruus defterleridir.³⁶

İ. H. Uzunçarşılı'ya göre, müzakere sonucu alınan kararların sureti divan kâtipleri tarafından yazılır, kâtiplerin başı olan reisülküttab tarafından gözden

34 BA, KK, nr. 1764, s. 145-146; F. M. Emecen, "Sefere Götürülen Defterlerin Defteri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, 1991, s. 244.

35 Divan kalemi kâtiplerinin daha sonraki sayıları için bkz.: F. M. Emecen, a.g.m., s. 247-248. Ayrıca bkz.: R. Ahıskalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttablık: XVIII. Yüzyıl*, İstanbul, 2001, s. 152 vd.

36 Ruuslar için bkz.: Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Ruus ve Önemi", *Tarih Dergisi*, c. XVII, sy. 22, İstanbul, 1967, s. 17-34. Daha geniş ve doyurucu bilgi için ayrıca bkz.: B. Aydın, a.g.t., s. 66-100.

geçirilir, tashih edilir, daha sonra da icap eden yere hüküm şeklinde tuğra çekilerek yollanır, müsvedde kayıtlar defterde yer alırdı. Bunlar genellikle müzakerede sırasında değil, daha sonra hazırlanırdı.³⁷ Gerçekten deftere kayıt işinin Divan toplantısı sırasında olmadığı açıktır. Nitekim görüşmeler esnasında bir nevi şikâyet ruznâmesi/gündemi sadrazamın elinde bulunuyordu. Böyle bir ruznâme hakkında İ. H. Uzunçarşılı iki örnek verir. Buna göre gündem çok kısa notlar halindedir. Meselenin durumu göz önüne alınarak bazen doğrudan şikâyet metni de okunabilir. Birkaç Mühimmede bulunan bu gündemden 973/1565 tarihli olanı daha çok hüküm özeti şeklindedir. Bunun benzeri ilginç şekilde şehzadelerin sancakta buldukları sırada onların Divan'ında tutulan ve yine tarafımızdan ilk defa tanımlanan bir seri defter arasında da yer alır.³⁸ 954/1547 tarihli olup Manisa sarayında şehzade divanında alınan karar suretlerini ihtiva eden defter ve bunun parçaları, prototip Divan defterlerinin dikkat çekici bir örneğidir. Dar kalıpta olan bu defterde tıpkı 1501 tarihli olan ahkâm defterindeki gibi kayıtlara yer verilmiştir ve şekil itibarıyla defter aynı düzende hazırlanmıştır. Yani 951/1544-1545 tarihli merkezdeki müsvedde ahkâm cüzlerinin değil mirî ahkâm ve maliye ahkâm tipinin bir devamıdır. Burada tarihler hüküm suret kayıtları altında verilmiştir. Divan toplantısı sırasında şehzadenin önüne getirilen arzlar ve şikâyetlerin kaydedildiği bir başka defter, (başlığı: *Defter-i tezkire-i arz*) Uzunçarşılı'nın sözünü ettiği gündem konusuyla ilgilidir. 951/1544 tarihli bu arz tezkirelerinin birer özetlerini havi defterdeki konular "kaziyye" başlığı altında şehzadeye sunulmuştur. Bunlar daha sonra çıkacak karar yahut hükme dayanak teşkil etmiştir. Hatta defterde muhtemelen Divan sırasında şehzadeye arz edilen "kaziyye"ler üzerinde o sırada alınan karar bir cümleyle belirtilmiştir.³⁹ Şehzade Divan'ının merkezdekinin bir örneği olduğu düşünülecek olursa, bahis mevzu uygulamanın hiç olmazsa XVI. asrın ilk yarısı için merkezdeki büyük Divan'da da aynı şekilde olduğu ortaya çıkar.

Mühimme defterleri üzerinde duran U. Heyd, bu defterlerdeki ferman/karar metinlerinin müsvedde mi, müsveddenin sureti mi yoksa son şeklini almış fermanların sureti mi olduğu konusunda yeni bir tartışma açarak, bir ikisi hariç genellikle Mühimmelerdeki kayıtların tam müsvedde yahut ilk taslak olmayıp temize çekilme aşamasını yansıttığını ileri sürmüştür. Ona göre bir şikâyet yahut arz karşılığı doğrudan Divan'ın kararı üzerine buna uygun bir metin taslağı hazırlanır, gerekiyorsa üzerine düzeltmeler yapılır, temize çekilir ve tuğralanarak muhatabına gönderilir; bu işlemler sırasında metin taslağının düzeltilmiş şekilleri bir araya getirilerek Mühimme defterlerine kaydedilir. Bir bakıma Mühimmeye kaydedilen suretler, son aşamada fermanın gönderilmesinden

37 *Merkez-Bahriye*, s. 79-80.

38 F. M. Emecen, "Taşra Bürokrasisinin Kaynakları: Şehzade Divanı Defterleri", *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri, Bildiriler*, İstanbul, 1997, s. 95 vd.

39 Bkz.: F. M. Emecen, a.g.m., s. 98.

hemen öncesine aittir.⁴⁰ Konuyu bu defterlerin bir suret defteri mi yoksa müsveddelerin derlemesi mi suali başlığı altında yeniden irdeleyen W. S. Peachy ise, XVI. asır sonlarına ait 69, 70, 71 ve 72 numaralı defterler çerçevesinde bunların ferman haline getirilmeden önceki müsvedde aşamasına ait olduğu kanaatini ileri sürerek, 253 numaralı Ruus defterinin düzenli oluşunu buna örnek olarak gösterir. Bu sözünü ettiği defterlerdeki tespitlerini şöyle sıralar: a) Ciltlerinin en erken XIX. yüzyıl olması, yani aslında dağınık cüzler halinde mevcut bulunduğu, sonradan ciltlendiği; b) Defterlerdeki imza ve işaretlerde farklılıklar görüldüğü; c) Aynı dönem ve konu üzerindeki fermanların farklı defterlere dağılmış olması; d) Hüküm kayıtlarının belirli bir kronolojik sıra takip etmemesi; e) Bir fermanın parçalarının -cüz/forma karışıklığı sebebiyle- defter içerisinde farklı yerlerde bulunabilmesi; f) Çoğu kayıtların tarihsiz oluşu; g) Düzeltmelerin sıkça, farklı kalemlerle yapılmış olması. Bu tespitlerden hareketle zikredilen defterleri, fermanların son halini yansıtan ve herhangi bir başvuru durumunda bir nevi sicil/kütük olarak kabul edilemeyecek defterler şeklinde tanımlar.⁴¹ Bu dört defter kapsamında bir bakıma bütün bir Mühimme serisinin sicil olabilecek boyutta bulunmadığını ima eder. Aslında bu noktada şu soru ortadadır. Madem ki bunlar karar müsveddelerini gösterir, o halde ferman haline gelmiş olarak temize çekilmiş suretlerin saklandığı başka defterler var mıdır?

XVI. yüzyılın meşhur nişancılarından Feridun Ahmed Bey'in hükümlerin deftere nakli ve kompozisyonu konusunda zikrettiği hususlar bu soru ve problem açısından önemlidir: Feridun Bey 978/1570'de reisülküttab tayin edildiğinde Divan kaleminin halini "perişan" bulmuştur. Reisülküttab, Divan'dan gelen asıl ferman suretlerini birer kağıt parçasına temize çekmekte ve bunu yerine yazmakta ihmal göstermektedir. Bu yüzden önemli karışıklıklar çıkmıştır. Kendisi görev gelir gelmez, "müsvedde defteri" usulünü getirmiş, ulaşan emirleri buraya kayd ve bunu kim yazdı ise yazan kâtibin adı da belirtilmek üzere bir sistem oluşturmuştur. Daha sonra hazırlanan metinler "suver-i ahkâma" geçirilmiştir.⁴²

40 U. Heyd, *Ottoman Documents*, "Giriş".

41 "Registers of Copies or Collection of Drafts? The Case of Four Mühimme Defteri from the Archives of the Prime Ministry in Istanbul", *The Turkish Studies Association Bulletin*, c. X, sy. 2, (1986), s. 79-85.

42 Metin şöyledir: "...Bundan akdem ahkâm-ı riyâsete rakam çeken ihvân-ı safâ ve akrân u ikfâ zamânlarında istihdâm olunan küttâbın ba'zı kesret-i kitâbet ve killet-i himmetleri hasibi ile reisü'l-küttâb Divan'dan ahz olunan asıl fermân sûretin birer kâğıd pâresine tesvid edüp yazmada ihmâl ve yerine kayd etmede imhâl sebebi ile ruk'a-i mezbûreyi sarsar-ı zuhûl ve nisyân-yânlarından rübûde kılup felevât-ı fikdân ve bevâdi-i gafletden gerdân-ı bel-nihân etmeğe başladı ve bu cihetden niçe mühimmin husûlü ukde-i eşkâl ve varta-i ihtilâle düşüp hallinde hayli ta'b ve islâhında küllî mihnet ü nasb çekilürdü, hâlâ bi-avmillahi te'âlâ bu makule dağdağanın def'i maslahatı için bir müsvedde defteri ihtirâ' olunup cenâb-ı vekâlet-intisâbdan şeref-sudûr bulan evâmîr ve nevâhi-i pâdişâhî mahal-i mezbûra kemâ-hiye kayd olunup ve her husûs hangi kâtibin dest-i hattıyla tesvid olunsa kendü ismi üzerine sebt olunduktan sonra şerâit-i islâh ve tashih ne ise mürâ'ât olunup andan suver-i ahkâma nakl olunur oldu..." (Münşeâtü's-selâtin, İstanbul, 1274, c. I, s. 20.)

Bu durum müsvedde meselesine bir açıklık getirmekte ve her iki tür, yani hem müsvedde hem de temize çekilmiş defterlerin bulunma sebebinin açıklığa kavuşturulmaktadır. Özellikle müsvedde halinde olan varaklar/cüzler muhtemelen sonradan bulunarak bir araya getirilip defter formuna kavuşturulmuş, bazı varak parçaları ise temize çekildikten sonra genellikle ciltleme işi için kapak dolgusunu teşkil etmiştir. Feridun Bey'in kendi ihdası olarak sahiplendiği müsvedde defter ve ahkâm sureti defteri uygulaması konusunda açık bir bilgi yoktur,⁴³ fakat bu tür bir işlemin daha önce de var olduğuna dair bazı karineler mevcuttur.⁴⁴ Feridun Bey muhtemelen bu eski tatbikata yeniden işlerlik kazandırmıştır. Öyle anlaşılıyor ki bu tür uygulamalar, tamamıyla ilgili Divan bürosunun tutumundan ve anlayışından kaynaklanmıştır. Defterlerin bazen müsvedde metinleri düzeltmeleriyle birlikte ihtiva etmeleri, bazen da bunlarda tamamen gönderilen ferman suretinin düzgün şekilde kaydının bulunması, bu defterlerin bir kütük/sicil olma durumlarına bir hanel getirmez. Özellikle XVII. yüzyıla ait olanların bir bölümü bu tür tashihli suretlerden oluşur, muhtemelen de bir daha temize çekilmemişlerdir. Bunlar dağınık şekilde "cüz parçaları" halinde iken bir araya getirilip ciltlenmiş olmasının aynı dönemde yapılmadığı doğrudur. XVIII. ve XIX. asırda ciltlenme işlemlerinin yapılması sırasında form/cüzlerde bazı karışıklıklar olmasından büyük neticeler çıkarmak sanırım doğru bir yaklaşım değildir. Öte yandan bazılarının orijinal deri ciltlerini muhafaza ettikleri, bilhassa yeni tespit edilen defterler dolayısıyla, anlaşılmaktadır. Çok kullanımdan kaynaklanan cilt bozulmaları sonucu bunların atılarak yeniden ciltlenmesi işlemi, bize bu tür defter kayıtlarının perakende halinde buldukları izlenimini vermemelidir. Özellikle XVI. ve XVII. yüzyıl için bu durum geçerlidir. XVIII. asrın başlarına ait bazı kayıtlarda sefere götürülen Divan defterleri içinde "Mühimme ahkâmının" da bulunduğundan söz edilmesi⁴⁵ bunların dağınık ve ciltsiz olmadıklarının açık bir göstergesidir.

Bu meselelere ışık tutan çalışmada M. Kütükoğlu, bazı yeni kayıtlar tespit etmiştir: Divan'dan çıkan karar mahiyetine göre nişancı, reisülküttab veya katiblerin biri tarafından müsvedde halinde hazırlanır. Nitekim bazı hükümlerin üzerinde "...müsveddesine göre kayıd yapılmıştır, müsveddesi iledir" yahut "*bâ-müsvedde-i filan*" gibi kayıtlar yanında bunların tashihten geçtiğine dair işaretler de yer alır ("*bâ-müsvedde-i filan, tashih-i efendi hazretleri*").⁴⁶

43 Onun reisülküttablık dönemine ait Mühimmeler, 10, 12, 16 ve 18 numaralıdır. Bunların öncesine ve sonrasına ait olan defterlerle karşılaştırılması yapıldığında çok bariz farklılıklar gözlemlenmemektedir.

44 Mesela kâtiplerin kısa adlarına (rumuz) hükmün yanında, yazıldı ibaresinin üstünde işaret edilmesi ile ilgili kayıtlar, Feridun Bey'in göreve getirilmesinden önceki bir tarihe ait 972/1564-1565 tarihli Mühimme'de görülür. Bkz.: *6 Numaralı Mühimme Defteri*, Ankara, 1995.

45 Mesela 18 Muharrem 1149 tarihli kayıt: BA, MD, nr. 144, hük. nr. 3. Metni için bkz.: *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, Osmanlı Dönemi*, Ankara, 2000, c. I, s. 97.

46 M. Kütükoğlu, a.g.m., s. 104-105.

Şüphesiz bu durum her iki halin de görülebildiğini, yani müsvedde/tashihi müsvedde ve son şekli alan hüküm sureti metnlerinin defterde yer almış olabileceğini, bunun bir bakıma –daha önce de vurgulandığı üzere- ilgili bürodaki görev anlayışı istikametinde şekillenmiş bulunduğunu düşündürür. K.888 numaralı olup Seferli odasının vakfı olduğuna dair kayıtları ihtiva eden defter, kanaatimize göre cüzler halindeki müsveddelerin temize çekilmiş halinden başka bir şey değildir. XVIII. yüzyıl Mühimmeleri artık tamamıyla ferman suretlerinin toplanmasından oluşmuş defterler şeklindedir.

Hüküm kayıtları ile ilgili bir başka tartışma konusunu tarihleme veya tarih başlıklarının neye delalet ettiği hususu teşkil eder. Mîrî ahkâmın kayıt defterlerinde tarihlemenin başlık şeklinde gün belirtilerek verildiği bilinmektedir. Bunun Divan'ın toplantı günlerini gösterdiği, altında yer alan karar suretlerinin de o gün görüşülüp çıktığı genellikle kabul edilir. Fakat bu tarihlere dikkat edenler, burada belirtilen günlerin Divan toplantısı günlerine denk düşmediğinin farkına varırlar. Meseleyi tartışan U. Heyd, bu başlık tarihlerinin Divan'ın akdedildiği günleri değil, fermanların deftere kaydedildiği günleri gösterdiğini ileri sürmüştür.⁴⁷ Bu hususta, a) Tarih başlıklarının Divan'ın toplandığı mutad günlere denk düşmemesi, b) Birbirini takip eden iki tarih başlığı arasında bazen bir haftayı kapsayan boşluklar olması, c) Hükümlerin bazen ayrı tarih başlıklar altında iki defa yazılmış bulunması gibi tespitlerini delil gösterir. Konuyu bu çerçevede ele alan M. Kütükoğlu ise, hükümlerin, Divan'ın akdediliş tarihinden sonraki günlerde hazırlanmış olduğunu, kâtiplerin içinde buldukları günün tarihini atarken hataya düşmüş olmalarının mümkün olamayacağını, ama geçmiş günün kayıtlarını yaparken ayın tarihi ile haftanın gününü karıştırmış bulunabileceklerini belirtir. Hükümün gönderilme tarihinin başlık tarihinden öncesine ait olma durumuna ise pek sık rastlanmadığını, dolayısıyla genelleştirilemeyeceğini yazar. Bazı hükümlerin mükerrer yazılmalarının ise müsveddelerin karıştırılmasından kaynaklanabileceğini ileri sürer, iptal kayıtlarından örneklerle durumu açıklar ve 62 numaralı Mühimme defterindeki “...iş bu iki sahife beyaz dursun, yazılacak vardır...” ifadesini de düşüncelerinin delili olarak sunar.⁴⁸

Tarih başlıkları ile defter tutma geleneği, bu tür defterlerden çok önceye günlük giriş-çıkışın olduğu ve tarihleri XV. yüzyıla inen muhasebe defterleri ve maliye kalemine ait ruznamçelere kadar uzanır. Maliye kayıtları dışında timar ruznamçelerinde de bu tür başlıklar vardır.⁴⁹ Ancak aynı döneme ait maliye ve divan ahkâmı defterlerindeki kayıtlarda tarihler hükümün altında genellikle (evâil, evâsıt ve evâhir) onlu sisteme göre yer alır. Bunun sebebi Divan'dan çı-

⁴⁷ *Ottoman Documents*, s. 26.

⁴⁸ M. Kütükoğlu, a.g.m., s. 101-102.

⁴⁹ Erken tarihli defterler için bkz.: F. M. Emecen ve İ. Şahin, *Ahkâm Defteri*, s. xiii-xiv, not. 11.

kan kararın ferman haline getirilip bir suretinin bunlara kaydedilmesiyle ilgilidir. Nitekim bazı orijinal fermanlarda tahrir kaydı genellikle başka bir kalemle, fermanın hazırlanmasından sonra son kısma gün belirtilerek atılmıştır. Bu da söz konusu defterlerdeki hükümlerin müsvedde aşamasında değil, temize çekilmiş ve ferman halinde yazılmaya hazır hale getirilmiş merhalede kaydedildiğini ortaya koyar. Bu sistem daha sonraları maliye, tahvil ahkâmında sürdürülmüşse de Divan'ın mîrî ahkâmında, alınan kararların divan toplantısının yapıldığı günün tarihini ihtiva eden bir başlık altında kaydedilme geleneği ihdas edilmiştir. Bundan dolayı "klasik Mühimme" formu, geniş eni ve tarih başlıklarıyla kendisine özgü bir karakter kazanmıştır. Bunun bir benzeri Ruus defterlerinde de görülür. Bir bakıma bu defterler oluşturulurken, tarihleme sistemi yeni bir uygulama olarak benimsenmiştir denilebilir. Öte yandan Divan'ın toplantı günlerinin sanıldığı gibi muayyen olmadığı ihtiyaç halinde her zaman toplanabildiği bilinmektedir.⁵⁰ Bu toplantıların haftada dört gün muayyen günlerde toplandığı bilgisi genele teşmil edilmemelidir. Belki umumi bir durumu yansıtır, fakat işlerin böyle muayyen bir güne hapsolmadığı da sarihdir. Özellikle sefer Mühimmeleri bu sırada toplanan divanların akdi hakkındaki notlarıyla, bu başlıkların divan ictima gününe rastladığını ortaya koyar.

1544-1545 tarihli defterdeki tarih başlıklarının Divan'ın toplantı günlerini gösterdiğinde şüphe yoktur. Burada mesela 20 Zilhicce 951 (4 Mart 1545) Salı günü ictimanda çıkan altı önemli karardan sonuncusunda ayrıca tahrir tarihi evâsıt-ı Zilhicce 951 şeklinde verilmiştir. Bu bütün defterde tek istisnadır ve özellikle tarih konusunda belirleyicidir. Kaydın üstünde "yazıldı" ibaresi tarihi ile ferman haline getirildiği anlaşılan metnin tarihinin aynı olduğu görülmektedir. Ferman halindeki hüküm aynı gün ilgili şahsa teslim edilmiştir.⁵¹ Söz konusu defterdeki tarih başlıklarının bir listesini veren H. Sahillioğlu'nun hazırladığı tabloda hicri gün ile miladiye çevirme sonucu ortaya çıkan gün birbirini çoğunlukla tutmamaktadır.⁵² Bu durum eski takvimlerde gün tespitinin oynaklığına da işaret eder. Tarihlemedeki bu meseleye M. Kütükoğlu da dikkati çekmiştir. Ancak bu konu tarihleme hususuna yeni bir yaklaşım getirecek karışıklıkta değildir. Basit kâtip hatalarının olabileceği, bunların birbirini takip eden günlerle, ayın tarihini yanlış yazabildikleri söz konusu defterdeki örnekleriyle ortaya çıkmaktadır.

Gün başlıklı tarihleme şekli XVII. asır ortalarına kadar bazı istisnalarla sürdürülmüştür. 1056/1646 tarihli 90 ve 91 numaralı defterler bu hususta dikkat çekicidir. Burada hem tarih başlığı, hem de hüküm suret kayıtlarının altında

50 Divan toplantıları hakkında bkz.: A. Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Ankara, 1976, s. 119. Burada muayyen günlerde toplanma, normal çalışma günleri şeklinde nitelendirilir, fakat böyle normal günler olmadığı, her an toplanılabildiği anlaşılıyor.

51 *Mühimme Defteri*, nşr.: H. Sahillioğlu, s. 272.

52 Bkz.: s. xvi-xvii.

tam günlük yahut onlu sisteme göre tarihler bulunur. Bu geçiş dönemi defterlerindeki özellik gün başlıkları kaydının divan toplantısına ait olmamasıdır. Burada başlıklar ay esasına göre klasik tarzda atılmıştır ve o ay çıkan hükümler bu başlık altına ve yazılış tarihleri de altlarına eklenmek suretiyle kaydedilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki bu tarihten itibaren artık hükümler kendi tarihleriyle defterlere geçirilmeye ve gün başlıkları ihmal edilmeye başlanmıştır. Halbuki 89 numaralı defter eski tarzda tarih başlıklarını ihtiva eder. Bu durum 90 ve 91 numaralı defterlerin bir geçiş dönemi olarak nitelenmesini haklı kılar.

Defterlerin bu değişimi ondan yeni ahkâm suret defterlerinin ortaya çıkışıyla da bağlantılı olmalıdır. Nitekim tam da bu sırada muhteva bakımından idarî ve adli konuların birbirinden ayrıldığı, şikâyetlerle ilgili olarak yeni defter türünün ihdas edildiği dikkati çeker. Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin tasnif serilerinden birini oluşturan Şikâyet Defterleri kısmının ilk defter kaydı 1059/1649 tarihli dir. Bu defterlerin ihdasıyla şüphesiz artık Mühimme denilmeye başlanan defterlerin muhtevasında da belirli bir zayıflama olmuştur. Fakat bu iki defter ayırımının kolaylıkla yapıldığı söylenemez. Aynı tür hüküm kayıtlarının her iki tarafta da bulunduğu görülür. Hattı zatında Şikâyet defteri olarak ayrılan ilk defterlerin de gerçek anlamda bu türün örneklerini yansıtmadıkları anlaşılmaktadır. Ancak XVIII. asırda Vilayet şikâyet ahkâmının ortaya çıkışıyla bu tür kayıtların toplanması belirli bir standarda kavuşturulmuştur. Fakat Divan defterlerindeki ayırımın bilhassa XVII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kesin çizgileriyle ve bürokraside adı konularak yapıldığında şüphe yoktur.

Şikâyet türü yanı sıra 1699'dan itibaren bu defa eski Mühimme muhtevasını oluşturan Nâme-i humâyûnlar için ayrı defterler tanzim edilmiş ve bunlar bir araya getirilmiştir. Böylece "Nâme-i Humâyûn Defterleri" ortaya çıkmıştır. Bu ise Mühimmelerde yer alan hüküm suretlerini daha da özelleştiren, bunları gerçek anlamda devletin iç umurunu alâkadar eder hale getiren bir uygulama olmuştur. Mesela 113 numaralı olup 1113-1115/1701-1703 yıllarına ait bir Mühimme örnek olarak alınacak olursa, bunun muhtevasının yol hükümleri, izn-i sefine kayıtları, kalebendlik cezası hükümleri, ihzarı emreden kayıtlardan ibaret kaldığı, tayin, tevcih ve ibka gibi hükümlerin de bulunduğu dikkati çeker.⁵³ Bu o yılların iç olaylarına da bağlı olabilir, ancak daha sonra bu muhtevanın da belirli bir olgunluğa kavuştuğu görülmektedir.

Mühimmelere bağlı olarak doğan Şikâyet ahkâmının suretlerini içine alan defterler, tasnifte 1059-1253 (1649-1837) yıllarına ait Atik Şikâyet Defterleri koduyla 213 adet olarak yer almaktadır.⁵⁴ Bunlar katalogda atik, ordu ve rikab ola-

53 Y. İhsan Genç, "Mühimme Defteri, BA 113 Numaralı ve H. 1113-1115/m.1701-1703 Tarihli", Uzmanlık Tezi, İstanbul, 1987, s. xxxix.

54 *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, İstanbul, 2000, s. 25-30.

rak belirtilmişlerdir. Fakat bu defterlerin erken tarihli olanlarının şikâyet defteri olup olmadığı tartışmalıdır. Buna müteakip bahiste temas edilecektir. Öte yandan A.DVN.ŞKT kodlu tasnifte 978-1014 numaralar arasında 38 deftere yer verildiği dikkati çeker.⁵⁵ Bunların da bir kısmı klasik anlamda şikâyet defteri değildir. Mesela ilk numarada kayıtlı olan 910/1505 tarihli defter II. Bayezid dönemine ait olup tanımlamasına yukarıda temas edilmişti.

Muhteva itibarıyla Atik Şikâyet Defterlerinin devamı olan Eyâlet Ahkâm Defterleri, mahallinde halledilmeyip merkeze aksettirilen problemlerin çoğalmas ve artan bürokratik muameleleri kolaylaştırmak için ihdas edilmiş olmalıdır. Dönemin reisülküttabı Ragıb Efendi [Koca Ragıb Paşa] tarafından Divan bürokrasisinde yeni bir uygulama olarak getirildiği anlaşılan sistem, mahallî meselelere daha seri şekilde müdahale edebilme imkânı doğurmuştur. Mahallî tarih açısından önemli olan ve bölgenin sosyal, ekonomik durumunu ortaya koyan, idarecilerle halk yahut idarecilerin kendi aralarındaki problemlerine anlamaya yarayan Ahkâm Defterleri başlığı altındaki tasnifte, Adana (9 adet), Anadolu (186 adet), Bosna (9 adet), Cezayir-i Bahr-i Sefid/Adalar ve Rakka (25 adet), Diyarbakır (9 adet), Erzurum (19 adet), Haleb (9 adet), İstanbul (26 adet), Karaman (39 adet), Maraş (6 adet), Mora (21 adet), Özü-Silistre (49 adet), Rumeli (85 adet) Sivas (36 adet), Şam (9 adet) ve Trabzon (8 adet) eyâletlerine ait defterler bulunur. Bunlar Mora hariç, 1155/1742 tarihinden başlar. Yalnız Cezayir-i Bahr-i Sefid eyâletine ait olan ilk defter 1159/1746 tarihlidir. Son tarihler ise muhtelifdir (1295, 1306, 1308 vb.).⁵⁶ Gerek Atik, gerekse Vilâyet/Eyâlet ahkâmı olsun bunlar merkez-taşra irtibatını ortaya koyan, sosyal, hukukî tarih açısından önemli olan kaynaklar niteliği taşırlar. Özel olarak Eyâlet ahkâmı oluşturulduğu halde Atik Şikâyet Defterleri tutma geleneği sürdürülmüştür. Bunlara daha genel konularla ilgili çıkan kararların suretleri kaydedilmiştir. Öte yandan divan defterleri serisinden ve Mühimme defterlerinden ayrılmış olan iki gurup defter de mevcuttur. Bunlar Divan'da görüşülen gizli konularla ilgili karar suretlerinin yer aldığı Mühimme-i Mektûme ve Mısır Mühimmeleridir. İlki 1203-1302/1788-1885 yıllarını içine alan 10 defter halinde tasnif edilmiştir.⁵⁷ Bir defter de A.DVN.MTM kodu altındaki tasnifte bulunur. Ayrıca Mühimme defteri serisinde de bir tane mektum kayıtlı defter vardır (nr. 259). Mısır'la ilgili olarak bu eyâletin önemi ve işlerinin yoğunluğu açısından buraya ait hükümlerin suretleri ayrıca bir defter serisi oluşturmuş olmalıdır. Bu defterler 1119-1333/1705-1915 yıllarını ihtiva eder ve 15 adettir.⁵⁸ İki defterin daha Mühimme defterleri tasnifinde kayıtlı olduğu görülmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz Nâ-

⁵⁵ *Rehber*, s. 24.

⁵⁶ *Rehber*, s. 10-19.

⁵⁷ *Rehber*, s. 20-22; T. Temelkuran, a.g.m., s. 160.

⁵⁸ *Rehber*, s. 22; T. Temelkuran, a.g.m., s. 161.

me-i Humâyûn defterleri ise 1111-1336/1699-1918 tarihleri arasında 18 defter halindedir.⁵⁹

d) Muhteva Problemi ve Hakkındaki Çalışmalar Üzerinde Değerlendirme

I.

Ahkâm-ı mîrî/Mühimme, Ahkâm-ı Şikâyet türü Divan defterlerinin muhtevası, her şeyden önce Divan'dan çıkan kararlardan oluşmaktadır. Bundan dolayı da Divan'ın işleyişi ve çalışma şekli ile yakından irtibatlıdır yahut onun bu aktivitesini yansıtır. Ferman/hüküm suretlerini ihtiva ettiklerinden, içinde yer alan bu belge türünün genel diplomatik hususiyetlerini asıllarına göre bazı farklılıklarla aksettirirler. Şüphesiz burada defter formu içinde hükümlerin yer alış şekilleri, bunların etrafına düşülen bürokratik muamelat ile ilgili notlar ve genel görünüş öne çıkarılarak bizatihi bu deftere ait "diplomatik" özellikler esas alınmalıdır. Bu durumda hüküm suretlerinin üzerindeki yanlarındaki büro tarafından düşülen kayıt ve işaretler önem kazanır ve bunların anlaşılması defterin diplomatika açısından tavsifiyle doğrudan ilgilidir.

Bu cümleden olarak defterlerin ortak hususiyetlerine temas etmek gerekirse... Öncelikle Divan toplantılarına işaret eden gün başlıklı tarih kayıtları öne çıkar. Bu kaydın altında solda mahal ismi yer alır. Sefer sırasında tutulmuşlarsa, Divan'ın toplandığı gün hangi konak yerine rastlarsa orası belirtilir. Mesela Kanuni'nin Zigetvar seferi sırasında tutulan Mühimme'de tarih keşidesi altında bazen kısaca o günkü duruma da temas edilmiştir.⁶⁰ Hatta çok yağmur yağdığı gerekçesiyle Divan'ın toplanmadığı ve dolayısıyla o güne ait kayıt işlenmediği görülür. Bu vaziyet gün başlıklı tarih keşidelerinin Divan toplantısını işaret ettiğine şüphe bırakmaz. Hüküm metninin başında hemen sağ üst kısımda veya hemen yanında "yazıldı" kaydı vardır. Bu söz konusu metnin ferman/emir formunda hazırlanıp ilgili muhataba gönderildiği anlamına gelir. Bunun üzerinde bazen "*ba-hatt-ı şerif*" tabiri bulunur ki padişahın bizzat kendi hattını taşıdığına işaret eder. Ayrıca bu kısımlarda daha önce bahsedilen metnin yazılış aşamalarını ilgilendiren (müsvedde/tesvid/tashih vb.) ibareler de yer alabilir. Hükümün sol üst tarafına veya biraz ortaya doğru bunun kime teslim edildiğine dair şerhler -tarih belirtilerek- düşülür. Yine üst tarafta "*bu dahi*" ibaresine sıklıkla rastlanır. Bu ifade söz konusu emrin bir üsttekiyle ilişkisini hatıra getirir ve önceki hükümün teslim edildiği şahsa bunun da verildiği anlamına gelir ("*Bu dahi mezbûr Çavuşa verildi*").⁶¹ Hükümün altına ise eğer birkaç yeri yahut şahsı ilgilendiriyorsa "*bir sûreti*" keşidesi çekilir ve ardından sadece muhatap be-

⁵⁹ Rehber, s. 44-45.

⁶⁰ 5 Numaralı Mühimme Defteri, 973/1565-1566, Ankara, 1994, s. 577, 590.

⁶¹ Mesela bkz.: 5 Numaralı Mühimme Defteri, hüküm nr. 1877 ve 1878.

lirtilir, metin ise tekrarlanmaz. Bazı Mühimmelerde hükmü yazan katibin rumuzu da yanda bulunur.⁶²

Mühimme tanıtımlarında deftere ait bu özelliklerden ziyade muhteva oldukları fermanların unsurları ön plana alınarak yapılan tarifler, defterin doğru dan kendisini ilgilendirmemektedir. Bu konu üzerinde bazı önemli özelliklere yukarıda temas edilmişti. Muhteva açısından ise tek tek ferman/hükümleri değil, bunların topluca defterde yer alışlarına göre bir değerlendirme yapmak daha doğru bir yaklaşım tarzı olacaktır. Bu büyük imparatorluğun devasa idarî yapısı içerisinde başta gelen karar organı olarak Divan'a aksettirilen meselelerin, oradan çıkan kayıtların topluca bir arada bulunuşları konseptinde konuyu ele almak gerekecektir. Bu çerçeveyi belirlediğimizde, zaman içerisinde bürokratik gelişmelerin de bir sonucu olarak alınan kararlara göre farklı türden divan defterlerinin ortaya çıkışı, bunların muhteva bakımından ne gibi değişiklikler gösterdikleri gibi temel bir problemle karşı karşıya kalırız.

Yukarıda da kısmen temas edildiği gibi Divan defterlerinin iki ana kategorisini oluşturan ve birbirine bağlı iken tabii bir seyir sonucu ayrıldıkları anlaşılan Mühimme ve Şikâyet ahkâmı defterleri için ayırıcı mutaları tespit etmek, aynı zamanda Osmanlı kalemiyesindeki kırılma noktasını tayin bakımından da önemli görünmektedir. Ancak Arşivdeki tasnife dayalı olarak Mühimme ve Şikâyet defteri ayırımını yapmak -en azından XVII. yüzyılın ikinci yarısının ilk çeyreği için- oldukça müşkil bir konuyu teşkil eder. Nitekim hemen hemen bütün ilgili çalışmalarda, katalog ve rehber kitaplarda tasnif esas alınarak Şikâyet defterlerinin 1059/1649'da başladığı bilgisi, hiç sorgulanmaksızın genel kabul görmüştür. Esasında bu konuda en önemli belirleyici unsurun defterlerin başında ilgili büroca konulan ayırt edici başlıklar olduğu şüphesizdir. Ancak "*kuyûd-ı ahkâm-ı şikâyet*" ibaresini taşıyan görebildiğimiz en erken tarihli defter, Arşiv'deki Atik Şikâyet Defterleri tasnifinde değil Mühimme defterleri tasnifinde yer almaktadır. 1069-1071/1658-1660 yıllarına ait kayıtları ihtiva eden 92 numaralı defterin başında "*Kuyûd-ı ahkâm-ı şikâyet-i mirî der zamân-ı...*" diye başlayan 25 Şaban 1067/8 Haziran 1657 tarihli bir giriş cümlesi bulunmaktadır. Bununla beraber Atik Şikâyet Defterleri tasnifindeki ilk dört defterden 1062-1064/1652-1654 tarihli kayıtları ihtiva eden 2 numaralı defter ile 1064-1065/1654-1655 tarihli 3 numaralı defterin başında "*kuyûd-ı ahkâm*" ibaresi yer alır, 1 ve 4 numaralı defterde başlık bulunmaz, 1076/1665 tarihinden başlayan 5 numaralı defterde "*kuyûd-ı ahkâm-ı şikâyet*" ibaresi vardır. Bu durumda en eski şikâyet defteri olarak tanımlanan 1059/1649 tarihli defterin şekli özelliklerini incelemek gerekecektir. Bu defter gerek şekil yönünden, gerekse gün başlıklı tarihleme usulü sebebiyle tipik bir Mühimme defteri formundadır. Bazı tarihler onlu sisteme göre hükümlerin altında da bulunur ve bu tarzıyla da

62 Diğer kayıtlar için bkz.: M. Kütükoğlu, a.g.m.

mesela 90 numaralı Mühimmeyi andırır. Mühimme defterleri tasnifinde 91 numaralı Mühimme 1056/1646, şikâyet defteri olan 92 numaralı Mühimme ise 1067/1656 tarihli olduğuna göre aradaki tarih boşluğu, Atik Şikâyet tasnifindeki 1, 2, 3 numaralı defterlerle doldurulmaktadır. Yani bunlar aslında Mühimme tasnifinde olması gereken defterlerdir. 1075-1081/1664-1669 yıllarını ihtiva eden 4 numaralı defterin de Mühimme tasnifinde muadili yoktur, bu defterin tarihleme ve şekil açısından Mühimmelerle aynı olduğu görülmektedir.

Bu tespitlerden sonra Şikâyet defterleri tasnifindeki ilk dört defterin suni bir ayırımın kurbanı oldukları açıktır ve bize Şikâyet defterleri ile Mühimmelerin ayrıldığı tarihler hakkında hiçbir fikir vermezler. Eğer böyle bir ayırım vaki ise, bunu şimdilik 92 numaralı Mühimme'deki başlık çerçevesinde 1067/1656'dan başlatmak, en azından müdellel veriler ve mevcut malzeme açısından daha doğru olacaktır. Bunu 1076-1078/1665-1667 tarihlerini içine alan Şikâyet defteri izler, böylece iki divan defterinin -en erken tarihli başlıkları temelinde- bir ayırımının gerçekleşmiş olduğu anlaşılır. Daha önce de belirtildiği gibi bu tarihler Şamîzâde Mehmed Efendi'nin reisülküttablığı dönemine rastlar ve Köprülülü Mehmed Paşa'nın devlet sistemini yeniden şekillendirdiği bir devrenin mahsulleri olarak tanımlanabilir. Şikâyet ve Mühimme defteri olarak iki ayrı defterin Osmanlı divan bürokrasisince kesin çizgilerle ayrılmış olduğuna dair önemli bir ipucu XVIII. yüzyıl başlarına ait sefere götürülecek defter listelerinde bulunur. Burada Divan'ın defterleri, "*Mühimme ahkâmı*" ve "*Şikâyet kuyûdat defteri*" şeklinde kategorileştirilmiştir.⁶³

Başlıklar temelinde yaptığımız bu tespit, muhteva itibarıyla hayli zihin karıştırıcı bir özellik arz eder. Nitekim bu iki defter türünün muhtevi oldukları kayıtların durumunu ve hangi ölçüye göre ayrıldıkları konusunu inceleyen G. Mayer, aslında bu ikisini birbirinden ayırmanın zor olduğunu, muhtevalarına bakılarak farklılıkların anlaşılabilceğini belirtir. Ona göre Mühimmelerde savaş zamanı askerî görevlilere gönderilen emirler, hac kabilelerine ve organizasyonuna dair hükümler, sürgün, hapis, idam kararları bulunur, bu tip kayıtlara Şikâyet defterlerinde rastlanmaz.⁶⁴ N. Göyünç ise şekil açısından da farkı tespit etmenin mümkün olduğunu, şikâyet dolayısıyla çıkan hükümlerde "*buyurdum ki*" ifadesinin yer almadığını, şikâyet konusu belirtildikten sonra "*...emr-i şerif ricâ eylediği ecilden... emrim yazılmıştır*" gibi ifadelerin bulunduğunu, bu gibi ibarelere dayalı olarak ayırımın yapılabileceğini yazar.⁶⁵ Ancak ne G. Mayer, ne de N. Göyünç'ün ileri sürdüğü görüşler belirleyici olabilmektedir.⁶⁶ XVII. asrın Mühimme ve Şikâyet defterleri serilerinde benzeri muhtevalara ve ifadelere

63 BA, MD, nr. 144, hük. nr. 3.

64 *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden*, s. 20.

65 *Osmanlı Araştırmaları*, c. V, s. 273-274.

66 Tam olarak açıklayamasa da benzeri bir belirsizliğe G. David de değinir. Bkz.: "The Mühimme Defteri", s. 181 vd.

sıklıkla rastlanır. Şikâyet defterlerinde sadece adi şikâyet üzerine çıkmış karar suretlerinin dışında olanlar bulunabileceği gibi Mühimmelerde de şikâyet hükümleri yer alabilir. Yani muhteva analizi yapmak ayırım için her zaman belirleyici olamayabilir. Hükümler içerisindeki ifade şekilleri ise daha zayıf bir argüman olarak görülür. Defterlerin ayrı başlıklar taşımaları, çoğu defa farklı muhtevalarla meşbu oldukları anlamına gelmeyebilir. Bu bakımdan bu kabil ayırımın muhtevayı da geniş ölçüde kapsayacak derecede oluşmasının XVII. asrın sonlarına doğru tam anlamıyla belirlediği, bundan öncekilerin ister Mühimme, ister Şikâyet başlığı taşıyan birbirinden pek farklı hususiyetlerinin -gerek muhteva gerekse şekil açısından- taayyün etmemiş bulunduğu söylenebilir.

Mühimme ve Şikâyet defterleri ayırımı konusundaki çözümü zor meseleye temas ettikten sonra, bu defterlerde yer alan hüküm/ferman rükünlerine kısaca değinelim. Öncelikle bunlar suret veya müsvedde kayıtlar olduklarından tuğra kısmı yoktur, elkab da çok kısaltılmıştır. XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar defterlerde “...*buyurdum ki...*” ibaresinden sonra konuyu karara bağlayan emir tekrarlanırken daha sonra bu kısım iyice kısaltılmış, “...*mûcebince emr-i şerif yazılmıştır, şürûtuyla yazılmıştır, vech-i meşrûh üzre yazılmıştır...*” gibi ifadelerle sonlandırılmıştır. Şikâyet defterindeki hükümler de benzeri özellik gösterir. Öte yandan ilk Ahkâm defterlerinde hükümlerin hitab kısmında “...*hüküm yazıla ki...*” şekli daha sonra maliye ve timarla ilgili ahkâmda sürdürülürken, ilk Mühimme formunu haiz 1544-1545 tarihli defterde “...*bir hüküm, ...bir hüküm ki...*” tarzına sonra da “...*hüküm ki...*” ifadesine dönüşmüştür. Berat kayıtlarında bu başlıklar değişmiş, “...*hüküm oldur ki...*” formu kullanılmıştır. Emir kısmında ise son ifade ilk ahkâm defterlerinde “...*şöyle bilesiz alâmet-i şerife itimad kulasız/edesiz*” şekli, 1544-1545 tarihli ahkâmda tekrarlanırken, 3 numaralı Mühimmedeki kayıtlarda da devam ettirilmiştir. XVII. yüzyıla ait bazı Mühimmelerdeki hüküm kayıtlarında ise sadece “...*şöyle bilesiz*” lafzı yer alır (90 numaralı Mühimme). Benzer ifade Şikâyet defterlerinde de görülür.

II.

Divan'ın hüküm kayıtlarını ihtiva eden defterleri içerisinde özellikle Mühimme adıyla bilinenler araştırmacıların öteden beri başlıca müracaat kaynakları arasında yer almışlardır. Bunlar siyasî, adlî, ictimaî ve hatta iktisadî tarih alanını ilgilendiren kayıtlar olarak kronolojik sıra dahilinde topluca seri oluşturmaları ve düzenlilik göstermeleri bakımından ilgi odağı haline gelmişlerdir. Hususiyle Osmanlı devletinin dış ilişkileri ve uzak topraklardaki alâkaları konularında yegâne başvuru kaynağı durumundadırlar. Avusturya, Lehistan, Fransa, İtalyan devletleri, İngiltere, İspanya, Macaristan, Portekiz, Eflak-Boğdan/Romanya, Balkanlar, kuzeyde Rusya, Ukrayna, Kırım ve Kafkasya bölgesi, doğuda İran ve hatta daha art alanda Orta Asya hanlıkları ve Hindistan, güney-

de Ön Asya, Arab yarımadası, Yemen, Basra ve Kızıldeniz bölgesi, Habeşistan, Somali, Mısır'dan Fas'a kadar uzanan Kuzey Afrika sahilleri vb. gibi geniş bir alanı alâkadar edebilecek vüsatte kayıtlara fazla bir çaba göstermeksizin ulaşılabilecek bir imkân sağladılar. Bunlar üzerinde birçok çalışma yapıldığı, ilgili hükümlerin bir araya getirilerek yayımlandığı yahut özetlerinin çıkarılarak okuyucuya sunulduğu bilinmektedir. Siyasî tarih açısından bu çerçevede verimli bir kaynak külliyatı oluşmuş olduğu söylenebilir.⁶⁷ Siyasî münasebetler tarihi dışında Osmanlı merkez ve taşra arasındaki bağları, şehir ve kasabalarla limanları, sosyal ve ekonomik ilişkileri ihtiva eden birçok hüküm kaydı, sancaklar, beylerbeylikler ve kadınlara yönelik olarak mevcut bulunmaktadır.⁶⁸ İç isyanlar, sosyal hareketlilik, dinî temayül ile sosyal hizmetler, mimari, ula-

67 Pek çok örnek arasında, özellikle devletler arası ilişkiler yönünden şu çalışmalar örnek olarak zikredilebilir: Filistin için: U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Oxford, 1960. Polonya için: K. Beydilli, *Die polnischen Königswhalen und Interregnen von 1572 und 1576 im lichte osmanischer Archivalien*, Münih, 1976, (A. Refik'in aynı konudaki makaleleri de hatırlanmalıdır: "Sokollu Mehmed Paşa ve Lehistan İntihabı", *TOEM*, c. VI, sy. 35, s. 663-687; "Lehistan'da Türk hakimiyeti", *TTEM*, c. XIV, sy. 4, 8, 1340, s. 227-243). Bulgaristan için: A. Refik, *Türk İdaresinde Bulgaristan (973-1255)*, İstanbul, 1933. İngiltere için: A. Refik, *Türkler ve Kraliçe Elizabeth*, İstanbul, 1932; S. A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey, 1578-1582. A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations*, Londra, 1977. Fransa için: G. Veinstein, "Les preparatifs de la campagne Navale Franco-Turque de 1552 a Travers les ordres du divan ottoman", *Revue de l'Occident Musulman et de la Mediterranee*, sy. 39, Aix en-Provence, 1985, s. 35-67; T. Fındık, "Osmanlı Belgelerinin Tanıklığı ile XVI. yüzyılda Osmanlı-Fransız İlişkileri", *Türkler*, c. IX, Ankara, 2002, s. 567-574. Doğu Avrupa ve Kuzey stepleri için: Mihnea Berindei ve G. Veinstein, *L'Empire Ottoman et les pays roumains, 1544-1545, etude et documents*, Paris, 1987; Chantal Lemerrier-Quellejey, "Une source inedite pour l'Histoire de la Russie au XVIe siecle: Les registres des Mühimmeler Defterleri des Archives du Başvekalet", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, sy. 8, 1967, s. 335-343; H. İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Bellekten*, c. XII, sy. 46, 1948, s. 349-402; A. N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, 1966; M. Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi*, Ankara, 1989. Portekiz için: S. Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul, 2004. Yemen ve Körfez için: J. Mandaville, "The Ottoman Province of el-Hassa in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of the American Oriental Society*, c. XC, sy. 3, 1970, s. 486-513; H. Yavuz, *Kabe ve Haremeyn İçin Yemen'de Osmanlı Hakimiyeti, 1517-1571*, İstanbul, 1984; S. Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar. Osmanlı Döneminde Hac, 1517-1683*, trc.: G. Ç. Güven, İstanbul, 1995. Suriye bölgesi için: A. Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beyrut, 1982. Mısır için: Seyyid Muhammed, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul, 1990. Habeş için: C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul, 1974. İran için: B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, 1578-1612*, İstanbul, 1993; F. Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, 1451-1590*, Ankara, 1976. Kıbrıs için: F. Alasya, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs", *Tarih Semineri Dergisi*, c. I, sy. 2, İstanbul, 1937, s. 91-155.

68 Mesela Osmanlı şehirleşme süreci kapsamında sancak çalışmaları veya şehir tarihleri üzerinde incelemeler yapılırken en çok başvurulan kaynakların başında Mühimmeler gelmiştir. Örnek için bkz.: F. M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, H. T. Dağlıoğlu, *Onaltıncı Asırda Bursa*, Bursa, 1940. Genel olarak Anadolu için: S. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge, 1984 [Türkçesi için bkz.: *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, trc.: N. Kalaycıoğlu, İstanbul, 1993.]

şım, hatta çevre bilinci vb gibi pek çok sahayı ilgilendiren hükümler de bu çerçevede araştırmalara konu olmuştur.⁶⁹

Defterlerdeki hükümlerin hukukî prosedür çerçevesinde incelenmesi ayrı bir önem kazanmaktadır. Bunların hukukî konularla ilgili olanları bazı incelemelere temel olmuştur,⁷⁰ ancak hükümlerin adli mekanizmanın işleyişindeki yeri yahut çıkan kararlar ile mevcut kanunların benzerlik veya çelişme yönleri üzerinde hemen hemen hiç durulmamıştır.⁷¹ Divana akseden ve mahallinde halledilemeyen çeşitli davaların ve meselelerin merkeze yansıtılması ve buradan karar çıkma aşamalarının hukuki uygulama kapsamında incelenmesi gerekir. Bu tarz bazı kayıtların üzerine düşülen şerhlerde taşradan gelen köy ahalisine çıkan hükmün teslim edildiğine dair ifadelerle rastlanması, uygulanabilirlik açısından ayrıca sorgulamaya yarayacak veriler sağlayabilir. Fakat bu yönler inceleme konusu olmamıştır. Taşra mahkemeleri ile Divan arasındaki bağı ortaya çıkaracak olan böyle bir çalışma herhalde ilginç sonuçlar sağlardı. Esasen ıslahat risalelerinde sıklıkla sözü edildiği gibi taşra mahkemelerinde çözülemeyen davalar sebebiyle halkın İstanbul'a doluştuğu, aylarca türlü sıkıntılar çekerek davasının görüşülmesini ve hükmün yazılmasını beklediği yolundaki bilgiler,⁷² merkez-taşra ilişkilerinin ve dolayısıyla Osmanlı adli rejiminin farkı

69 M. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, Ankara, 1975; C. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan, 1591-1611*, trc.: Ü. Tansel, İstanbul, 2000; K. Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, trc.: Z. Altok, İstanbul, 1999; V. Günay, "XVI. Yüzyılda Bergama ve Çevresinde Asayiş Problemine Dair", *CIEPO XIV. Sempozyumu*, s. 269-284; C. Imber, "The Persecution of the Ottoman Shi'ites According to the Mühimme Defterleri", *Der Islam*, c. LVI, sy. 2, 1979, s. 245-273; S. Savaş, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*, Ankara, 2002; A.Refik, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1931; K. Su, *Mimar Sinan'ın Eserlerinden Muradiye Cami*, İstanbul, 1940; F. Emecen, "Manisa Muradiye Cami İnşasına Dair", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 13, 1987, s. 177-194; C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, S. Özbaran, (der.), İzmir, 1984; L. Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi*, İstanbul, 1964; F. M. Emecen, "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İaşesi İçin Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkıyat", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri, Bildiriler*, İstanbul, 1989, s. 197-230. O. Kılıç, "Osmanlı Devletinde Meydana Gelen Kıtıklar", *Türkler*, c. X, s. 718-730 (bu makale, Mühimmelere göre hazırlanmış kronolojik listeler içermektedir); Y. Macid, "Osmanlı Türklerinde Çevre Bilinci", *Türkler*, c. X, s. 589-597. Ayrıca muhtelif konularda Mühimme hükümlerine ve neşrine dayalı irili-faklı, bazıları bir seri oluşturan (mesela "Türk-Rus Münasebetleri" ve "Kürtler" başlıklı olanlar gibi) makaleler için bkz.: *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, I-IV, İstanbul, 1967-1969.

70 Mesela bkz.: A. Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, İstanbul, 1969; a.mlf., *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara, 1972 (bu çalışmaların, hükümlerin asıllarına değil telhislerine dayalı olduğu anlaşılmaktadır); M. A. Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul, 1985.

71 Bir istisna için bkz.: C. Imber, *Şeriatın Kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da Hukuk*, trc.: M. Bedir, İstanbul, 2004. Fakat bu uygulamayı gösteren dönemin Mühimme kayıtları burada kullanılmamıştır. Fetva-hukuk kitapları-fermanlar arasındaki üçlü bağı incelemek sanırım ilginç olurdu.

72 Bu hususta ilgi çekici bir kayıt için bkz.: "Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn", Yay. Haz.: Y. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Ait Kaynaklar*, Ankara, 1988 içinde, s. 127-128. Burada probleme temas edilmekle kalınmamış ayrıca çözüm yolu da tavsiye edilmiştir.

bir yönünü ortaya koyacak mahiyette önemlidir. Özellikle en azından mevcut hükümler çerçevesinde halkın merkezi idareye daha fazla başvurma eğiliminin hızlandığı XVII. asırda şikâyet defterlerinin ortaya çıkmış olması manidar bir gelişme olarak görülebilir. Gerek Mühimme, gerekse Şikâyet defterlerinde yer alan bu tip kararlar hususunda H. İncalcık, bazı hükümlerin idare adamlarına hitap ettiğini, konunun şeriat dışında askerî-idarî otoritenin yetkisi içinde olduğu anlamına geldiğini, kadıya havale edilenlerin ise idarî-askerî otorite zincirini kırdığını ifade eder. Ona göre davalarda özel ve kamu zararına göre bir ayırım vardır. Kamuya ait işler Mühimme defterlerinde kayıtlı hükümlerle karşılanır, yani bir başka ifadeyle, özel zararlarla ilgili çıkan kararlar Şikâyet defterlerinde bulunur.⁷³ Bununla beraber en azından XVII. asırda ayırımın görüldüğü ilk yıllarda bu kabil bir ayrışmaya dair belirleyici bir delil yoktur. Bu dikkat çekici konunun da hukukî çerçevede ele alınması ve incelenmesi gerekir. H. İncalcık, bu bilgiler çerçevesinde, şikâyet vesikaları ile Mühimme vesikalarını ayırt edici ölçüye örnek olarak, timar toprağı veya reaya üzerindeki haksız bir işleme karşı devletin doğrudan doğruya harekete geçmesi ile ilgili bir hükmü gösterir. Bu hüküm Şikâyet defterine kaydedilirken genellikle “...hüküm verilmiştir, hüküm yazılmıştır” deyiminin kullanıldığını, “...emrim olmuştur, emri şerif yazılmıştır” veya sadece “yazılmıştır” dendiğini, bunun da Mühimme defterlerindeki kayıtlara nispetle bir farkı dile getirdiğini, Mühimmeler’de hüküm “...yapasın, idesin” deyimini ile nihayetlendirirken, “...için yazılmıştır” tabirinin kullanılmadığını yazar.⁷⁴ Bu hususun Mühimme metinlerinin hüküm yazılmadan önceki ilk müsvedde olmasından ileri geldiğini, şikâyet defterinde ise yazılmış olan fermanların kopyalarının yapıldığını belirtir.⁷⁵ Mayer’in editörlüğünde yayımlanan Şikâyet defteri temelli bu bilgiler, söz konusu asırda Mühimme ve Şikâyet defterleri ayırımı konusundaki belirsizliği bütünüyle bertaraf etmez. Bununla birlikte hükümlerin muhteva yönünden değerlendirmesinin şikâyet hakkının hukuki prosedürü itibarıyla ne kadar önemli olabileceğini ortaya koyarak yol gösterir.

Söz konusu defterler hangi tür kayıtları barındırıyor olurlarsa olsunlar, da-ima ilk elden kolaylıkla ulaşılabilecek kaynakları teşkil etmişlerdir. Ancak bu kaynaklara dayalı bazı çalışmalarda ciddi değerlendirme hataları yapılabilmekte ve mahiyetleri tam olarak kavranmadan kullanılabilir. Bu durum sadece muhteva açısından defterlerden istifade edenlerde değil, bunlar hakkında rutin bilgi veren türlü çalışmalarda da görülür. Rutin bilgilerin hiçbir sorgulamaya tabi tutulmaksızın uzun uzadıya tekrarlanması gibi bir tercih, yanlış metodolojinin çarpıcı bir örneğidir. İki misal bu konuda fikir verir. “Osmanlı

73 H. İncalcık, “Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlı Araştırmaları*, c. VII-VIII, 1988, s. 34.

74 Bununla birlikte mesela 90 numaralı Mühimme’de bu kabil ifadeler bulunur.

75 H. İncalcık, a.g.m., s. 39 ve 41.

Tarih Çalışmalarında Mühimme Defterlerinin Yeri” gibi hayli iddialı bir başlıkla kaleme alınan bir makale, son derece zayıf ve genel bilgilerden oluşurken, yazarın bu çerçevede 107 numaralı Mühimmeyi tanıtmaya amacı da hedefine ulaşmamaktadır.⁷⁶ Osmanlı Arşivi’nin Arap ülkelerinin tarihi bakımından önemini vurgulamaya yönelik İngilizce olarak kaleme alınmış bir makalede ise, Mühimmeler hakkında yine rutin bilgiler ardından 5 numaralı Mühimme defterinden seçilmiş konuyla ilgili yedi hükmün çeviri yazıları ve İngilizce tercüme verilirken, defterlerin şekli hususiyetlerine dikkat edilmemesinin getirdiği yanlışlar ve hatalı okumalar yapılmıştır. Öyle ki Mühimme kayıtları üzerindeki gün başlıklı tarihlerin ne olduğunu anlamayan yazar bunları “*mine’l-Âsî-tâne-i Kostantiniyye*” şekline sokmuştur (doğrusu “*yevmi’l-isneyn fi..*”).⁷⁷ Halbuki Mühimme defterleri bilinmeyen muammalar değildir ve hakkında en çok inceleme yapılan arşiv malzemesi olarak dikkat çekerler. U. Heyd, G. Elezovic, E. Kovaçeviç, Berindei-Veinstejn, W. Peachy, M. Kütükoğlu ve nihayet G. David gibi araştırmacılar özellikle defterlerin tanımlanmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır. Özellikle G. David, XVI. asra ait Mühimmelerin doğru bir kronolojik sıralamasını yapmış, ayrıca bu defterler üzerinde yapılan araştırmalara da temas etmiştir. Ona göre bu defterlerin ilk defa araştırmacılar tarafından kullanılması 1899-1900 tarihlerine inmektedir. Macar İmre Karacson bu kayıtların bazılarını bir araya getirmiştir.⁷⁸ Türkiye’de ise defterler 1910’lu yıllardan itibaren ilgi çekmeye başlamıştır. Musa Kazım “Vesâik-i Tarihiyyemiz” başlığı altında *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*’nda [TOEM], bir seri oluşturmuş ve Mühimme hükümlerini yayımlamıştır.⁷⁹ Bunu takip eden yıllarda TOEM’de seri neşriyat yapılmıştır.⁸⁰ Bu defterlerden yaptığı neşriyat ile asıl öne çıkan şahıs ise Ahmed Refik’tir. Sadece TOEM’de değil, aynı zamanda müstakil kitaplar halinde Mühimme hükümlerini konu bütünlüğü içinde yayımlamıştır. Mesela *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1332/1917; *Anadolu’da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul, 1930; *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1930; *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1931; *Osmanlı Devri Türkiye Madenleri*, İstanbul 1931; *Onüçüncü Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul, 1932; *Onaltıncı Asırda Raftızlık ve Bektaşılık*, İstanbul, 1932 bu meyan-

76 M. Kılıç, “Osmanlı Tarih Araştırmalarında Mühimme Defterlerinin Yeri ve 107 Numaralı Mühimme Defteri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VII, sy. 2, Sivas, 2003, s. 249-260.

77 M. İlhan, “The Ottoman Archives and Their Importance for Historical Studies with Special Reference to Arab Provinces”, *Belleten*, c. LV, sy. 213, Ankara, 1991, s. 441-463. Burada okunan hükümleri krş. 3 Numaralı Mühimme Defteri, c. I-II, Ankara, 1993, hük. 929, 930, 931, 1165, 1269, 1474.

78 “The Mühimme Defteri”, s. 182-183.

79 TOEM, c. I, sy. 2, s. 65-69’dan başlayan seri yazı.

80 Safvet Bey ve Efdaleddin’in makaleleri için bkz.: TOEM, c. XI-XII’de tıpkı basımın girişindeki indeks (Yay. Hzr.: Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1988, s. 11-29).

da zikredilebilir.⁸¹ Mühimmeler hakkındaki kapsamlı çalışmasında U. Heyd, Filistin ile ilgili olarak 1-82 numaralı defterlerin tamamıyla, Kepeci, nr. 70 ve 71 ile Mühimme Zeyli defterlerini tarayarak tespit ettiği hükümleri, idare, timar-zeamet sahipleri ve yeniçeriler, isyanlar, Bedevi hareketleri, kaleler, vergilendirme problemleri, ticaret ve endüstri, ziraat ürünleri, vakıf ve bayındırlık işleri, kutsal yerler, etnik/dinî gruplar konularına göre tasnif ve İngilizce tercümelerini vermiştir.

Ahkâm defterleri ile Mühimme defterlerinin bağı ve ortaya çıkışı konusunda ilk yeni görüşler 1501 tarihli Ahkâm defterinin neşri sırasında bu defterle ilgili yapılan değerlendirmede ortaya atılmıştır.⁸² Bu temelde Divan bürokrasisinin gelişmesi ve ortaya çıkan defterleri konusunda yeni bir katkı B. Aydın tarafından yapılmış, hususiyile Tahvil ve Ruus defterleri bahsinde ilginç tespitlerde bulunulmuştur.⁸³ Öte yandan Şikâyet ahkâm defterleri konusunda henüz kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Bunlardan istifade eden incelemeler varsa da, tanımlamada katalog bilgileri tekrarlanmıştır. Buna karşılık Vilayetlere göre 1155/1742 tarihinden itibaren ortaya çıkan Ahkâm defterlerine yaslanan çalışmalarda son dönemlerde artış gözlemlenmektedir. Mesela Mora, Anadolu, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Karaman, Halep-Maraş defterlerine dayalı bazı çalışmalar dikkati çeker.⁸⁴ Özellikle İstanbul Ahkâm defterleri bir külliyyat oluşturacak derecelerde seri halinde tematik olarak yayımlanmaktadır. İstanbul külliyyatı olarak bu defterlerdeki Sosyal Hayat, Tarım Tarihi, Esnaf Tarihi, Ticaret Tarihi, Vakıf Tarihi, Finans Tarihi gibi başlıklarla seçilen hükümler bir araya getirilmiştir.⁸⁵ Böylece XVIII. asır İstanbul tarihi için önemli bir malzeme ortaya konmuştur.

Bu kadar geniş bir yelpazede çeşitli araştırma konuları için temel dayanak teşkil eden Mühimme ve Şikâyet ahkâmı defterlerinden istifade edilirken bazı hususlara dikkat edilmediği göze çarpar. Özellikle bazı araştırmalarda bu hükümler sanki hukukî açıdan son kararlar gibi mütalaa edilip metinde belirtilen

81 Ahmet Refik'in tam bir bibliyografyası için bkz.: M. Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam: Ahmet Refik Altınay, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1978.

82 F. M. Emecen ve İ. Şahin, *Osmanlılarda Divan ve Bürokrasi*, "Giriş".

83 "Osmanlı Bürokrasisinde Defter Formlarının Ortaya Çıkışı", Doktora Tezi, İstanbul, 2003.

84 Mesela bkz.: N. Şimşir, "Ahkâm Defterinin Tarihi Kıymeti ve 107 nolu Anadolu Ahkâm Defterindeki İzmirle İlgili Hükümler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sy. 9, İzmir, 1994, s. 357-390; a.mlf., "103 Nolu Ahkâm Defterindeki İzmir ile İlgili Hükümler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sy. 10, s. 329-341; S. Öztürk, "Kayseri ve Çevresinin Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Karaman Ahkâm Defteri", *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu, Bildiriler*, Kayseri, 2000, s. 401-414; a.mlf., "Gaziantep'in Sosyo-Ekonomik Tarihi İçin Önemli İki Kaynak: Halep ve Maraş Ahkâm Defterleri", *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu, Bildiriler*, Gaziantep, 2000, s. 49-57; F. M. Emecen, "Some Notes on Defters of the Kaptan Pasha Eyaleti", *The Kapudan Pasha, His Office and His Domain*, Rethymnon, 2002, s. 253-261.

85 A. Tabakoğlu ve A. Kal'a, (eds.), *İstanbul Ahkâm Defteri*, I-X seri, İstanbul, 1997-1998.

şikâyet konusu halledilmiş gibi bir ifade kullanırlar. Şikâyet konusu olan bir meselede çoğu defa buradan son ve kesin bir karar çıkmaz, bunlar genellikle davanın görülmesi için ilgili mahallî idarecilere yönelik olarak hazırlanır. Şikâyet konusunun eğer vaki ise tahkik edilmesi keyfiyeti hatırlatılır. Şikâyetler bazen kasıtlı olabilir, bunun mahiyetini tarafları karşılıklı mahkeme etme durumunda olmayan merkezi karar organı bilmez, dolayısıyla durumu yine mahallî idareci ve adlî mercilere havale eder. Kısaca söz konusu hükümler ele alınırken bunlardaki şikâyetler kadar, sonundaki ifadelere mutlaka dikkat etmek gerekir. Bir başka nâkisa, hükümlerin asıllarına bakılmayıp tasnif için hazırlanmış telhislerinden istifade etmektir. Bu durum ciddi yorum hatalarına yol açabilir. Hüküm özetlerinin mutlaka asıllarına bakılması lâzımdır. Defterlerde doğrudan idarecilere hitaben yazılmış talimat nevi kayıtların ayrı bir önemi vardır. Bu tip hükümlerin birer suretleri ayrıca mahallinde ilgili kadılığın sicil defterine de geçirilir. Eğer çalışılacak bir mahallin sicilleri mevcutsa, bunlardaki ferman kayıtlarıyla merkezde suretleri bulunanlar mukayese edilerek incelenmelidir. Hükümün mahallinde nasıl bir işlem gördüğü ancak bu kayıtlar sayesinde anlaşılabilir. Bazı araştırmalarda hükümler kullanılırken, sanki ona çok büyük önem atfetme amaçlı lüzumsuz bir hassasiyetle, “*padişah fermanına göre, padişah emretti*” gibi ifadeler tercih edilmektedir. Şüphesiz kararlar padişah adına çıkar ve formüle edilir, fakat çok önemli konular dışında padişahın bu kararlarda herhangi bir etkisi veya görüşü yoktur. Bundan dolayı bu gibi ifadelerden kaçınmak gerekir. Bir başka dikkat edilecek nokta, müsvedde metinlerdeki cümle atlamalarının veya eksik bırakılan yerlerin mevcudiyetidir. Kâtiplerin ihmalinden kaynaklanan bu yanlışlar, ifadenin “siyâk-sibâkına” bakılmaksızın değerlendirmeye alındığında fahiş hatalara yol açabilir. Mutlaka metinleri iyi okuma ve ifadenin şekline vakıf olmak gereklidir. Son olarak hüküm tarihlemeleri yapılırken bazı araştırmacılar, Divan’ın toplantı gününü belirleyen gün başlıklı tarihleri değil, ya iyi takip edemedikleri ya da daha kolaylarına geldiği için ilgili hükümün onu götüreceği şahsa teslim edildiğine dair tarihi esas almaktadırlar. Ferman formuna dönüştüğü tarih belki bir-iki gün oynayabilir, ama bu teslim tarihini kabul etmek için bir bahane oluşturmamalıdır. Ayrıca defterler ciltlenirken bazı karışıklıklar yapılmıştır. Defterlerin bu fizikî durumlarına dikkat edilmezse gerek tarih belirlemede gerekse hükümün parçalarının izini sürmekte bariz hatalara düşülebilir. Müsvedde tarzındaki Mühimmeler’de de iptal edilmiş kayıtlara araştırmacının ayrıca dikkat etmesi gerekir. Özellikle “terkin”, “mükerrer” gibi hükümün üzerinde bir çizgi halinde bulunan kayıtlar rahatlıkla gözden kaçırabilmektedir.

Sonuç olarak genellikle ahkâm denen fakat daha sonra çeşitlenerek ayrı defterler haline gelen kaynak serisi üzerinde çalışırken bunların sadece muhtevi buldukları hükümleri ele almak ve defterin kendisini ihmal etmemek gerektiği açıktır. Divan’ın ana defterlerinden ikisini tanıtmaya ve bazı şekli hususiyetlerine, muhteva problemlerine dikkat çekmeye yönelik olarak hazırlanmış

olan bu yazı, şüphesiz serilerin ortaya çıkışı ve gelişiminde son sözü söyleyememiştir. Arşiv'in tasnif serilerinin tamamlanması, yurt dışı kütüphanelerinin taranması neticesi elde edilecek malzeme üzerinde belki daha farklı bilgiler ortaya çıkabilir. Ancak burada amaç, konu üzerinde duracaklara bir istikamet kazandırmak ve belirli ölçüde rehber olabilmek, bazı çözüm bekleyen problemlere yeni bir yaklaşım getirmekten ibarettir.

EK: Neşredilen veya Tez Olarak Hazırlanan Mühimme Defterleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından yayımlanan Mühimme Defterleri

- 3 numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560*, Tıpkıbasım, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993.
- 3 numaralı Mühimme Defteri 966-968/1558-1560*, Özet ve transkripsiyon, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993.
- 5 numaralı Mühimme Defteri 973/1565-1566*, Tıpkıbasım, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1994.
- 5 numaralı Mühimme Defteri 973/1565-1566*, Özet ve İndeks, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1994.
- 6 numaralı Mühimme Defteri 972/1564-1565*, Tıpkıbasım, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995.
- 6 numaralı Mühimme Defteri 972/1564-1565*, Özet, Transkripsiyon ve İndeks, c. I, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995.
- 6 numaralı Mühimme Defteri 972/1564-1565*, Özet, Transkripsiyon ve İndeks, c. II, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995.
- 7 numaralı Mühimme Defteri 975-976/1567-1569*, Tıpkıbasım, c. I, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1997.
- 7 numaralı Mühimme Defteri 975-976/1567-1569*, Tıpkıbasım, c. II, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1997.
- 7 numaralı Mühimme Defteri 975-976/1567-1569*, Özet, Transkripsiyon ve İndeks, c. III, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1999.
- 7 numaralı Mühimme Defteri 975-976/1567-1569*, Özet, Transkripsiyon ve İndeks, c. IV, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1999.
- 12 numaralı Mühimme Defteri 978-979/1570-1572*, Tıpkıbasım, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996.
- 12 numaralı Mühimme Defteri 978-979/1570-1572*, Özet, Transkripsiyon ve İndeks, c. I, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996.
- 12 numaralı Mühimme Defteri 978-979/1570-1572*, Özet-transkripsiyon ve İndeks, c. II, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1996.

- 82 numaralı *Mühimme Defteri 1026-1027/1617-1618*, Özet, Transkripsiyon, İndeks ve Tıpkıbasım, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2000.
- 83 numaralı *Mühimme Defteri 1036-1037/1626-1628*, Özet, Transkripsiyon, İndeks ve Tıpkıbasım, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2001.
- 85 numaralı *Mühimme Defteri 1040/1630-1631*, Tıpkıbasım, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2002.
- 85 numaralı *Mühimme Defteri 1040-1041 (1042)/1630-1631 (1632)*, Tıpkıbasım, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2002.

2. Başbakanlık Arşivi Dışında Yayımlananlar

- H. 951-952 tarihli ve E-12321 numaralı *Mühimme Defteri*, Topkapı Sarayı Arşivi, Hrz.: Halil Sahillioğlu, İstanbul, 2002.
- 44 numaralı *Mühimme Defteri*, Hrz.: M. Ali Ünal, İzmir, 1995.
- 51 numaralı *Mühimme Defteri*, Hrz.: Hikmet Ülker, (*Sultan'ın Emir Defteri*), İstanbul, 2003.
- 90 numaralı *Mühimme Defteri*, Mertol Tulum, (der.), Yay. Hrz.: N. Aykut ve diğerleri, İstanbul, 1993.

3. Yüksek Lisans Tezi Olarak Hazırlanmış Olan Mühimme Defterleri

- Abid Yaşaroğlu, "888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a Tahlil ve Transkripsiyon)", Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koğuşlar, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Kazım Kürşat Yücel, "18 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)", İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- H. Muharrem Bostancı, "19 Numaralı Mühimme Defteri", İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Sıtkı Çelik, "21 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)", İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Gülay Kahveci, "29 Numaralı Mühimme Defteri", İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Hasan Karaman, "38 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)", İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Mustafa Özata, "38 Numaralı Mühimme Defteri (101-322 Sayfaları Arasında Tahlil ve Metin)", İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Hasan Yıldız, "49 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)", İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Meltem Karababa, "50 Numaralı Mühimme Defteri (991-993/1583-1585)", İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004.
- Musa Günay, "55 Numaralı Mühimme Defteri", Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

- Recep Burhan Ertaş, “60 Numaralı Mühimme Defteri (s. 105-208, hüküm 258-491, tarih 993-94/1585-86) Tahlil-Metin”, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Cevat Yıldız, “60 Numaralı Mühimme Defteri (s.209-314, hüküm 492-942, tarih 993-94/1585-86)”, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- M. Ali Atıcı, “61 Numaralı Mühimme Defteri, (Tahlil-Metin)”, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Serdar Kar, “63 Numaralı Mühimme Defteri”, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2002.
- Mustafa Karaca, “68 Numaralı Mühimme Defteri (Tasnif-Transkripsiyon)”, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Neşat Süt, “83 Numaralı Mühimme Defteri”, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Durmuş Kandıra, “84 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)”, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Eren Bahri Gök, “89 Numaralı Mühimme Defteri”, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2003.
- Selçuk Osmanoğlu, “92 Numaralı Mühimme Defteri”, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004.
- Bekir Gökbunar, “105 Numaralı Mühimme Defteri (Özet-Kranskripsiyon)”, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Mustafa Kılıç, “107 numaralı Mühimme Defteri”, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1996.
- Necati Gültepe, “H. 1106-1107 Tarihli Mühimme Defterine (107 Numaralı) Göre Devlet Kararları”, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.
- M. Hanefi Demirsoy, “109 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi”, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Yusuf İhsan Genç, “113 Numaralı ve 1113-1115/1701-1703, Tarihli Mühimme Defteri”, İstanbul: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Uzmanlık Tezi, 1987.
- Ömer Bıyık, “124 Numaralı Mühimme Defteri”, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- İlker Külbilge, “141 numaralı Mühimme Defteri”, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

4. Hazırlanmış Mühimme Zeyleri

- Harun Bingöl, “5 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (Mühimme Zeyli Kataloğundaki)”, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Mehmet Şahin, “Kuyucu Murad Paşa’nın Celali Defteri Mühimmesi (8 Numaralı – 1-480 hkm.)”, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Dilek Şahin, “8 numaralı Mühimme Zeyline Göre (481-1121 hkm.) XVIII. Yüzyılda Anadolu’da Celali Hareketleri”, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

The Principal Series of Registers of Ottoman Divan: *Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme and Ahkâm-ı Şikâyet*

Feridun M. EMECEN

Abstract

Among the various register series of the Ottoman bureaucracy, *Mühimme* registers, undoubtedly have a leading position. These registers compile the copies of the orders of the Ottoman *Divan*, functioning as a supreme court. Since they include orders related to a very wide range of issues discussed at the *Divan*, it is possible to find relevant information on almost all aspects of Ottoman history in these registers. Due to their unique position, *Mühimme* registers have been of intensive use from the very beginning of modern studies dedicated to Ottoman history and they soon gained a predominant position among the basic sources of Ottoman history. In addition, *Mühimme* registers are of special importance for the researchers dealing with Ottoman law of history. This article concerns itself with, after a brief introduction to the properties of the registers under discussion, the time and the conditions under which these registers first emerged, their developmental stages both in form and content, their various types, the studies constructed on *Mühimme* registers and the true nature of the data preserved in the registers.

Keywords: Mühimme, Ahkam, Şikayet, Divan, Bureaucracy

Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: *Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühime ve Ahkâm-ı Şikâyet*

Feridun M. EMECEN

Özet

Mühimme defterleri, Osmanlı bürokrasisi tarafından tertip edilen defter serileri arasında başı çekmektedirler. Bu defterler, yüksek bir karar organı olan Osmanlı Divanı'ndan çıkan kararların birer suretlerinin bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Divan'a intikal eden pek çok meseleye dair kararları ihtiva ettiklerinden birçok araştırma sahasını ilgilendiren bilgileri bu defterlerde bulmak mümkündür. Bu yönüyle Mühimme defterleri, erken tarihlerden itibaren modern tarih çalışmaları içinde kullanılmaya başlanmış ve söz konusu defterler, farklı sahalardan gelen pek çok araştırmacının sıklıkla başvurduğu bir kaynak serisi hüviyeti kazanmıştır. Öte yandan Mühimme defterlerindeki kayıtlar, yüksek bir karar organı vazifesi yapan Divan'dan günümüze kalan belgeler niteliğini taşıdıklarından hukuk tarihi açısından da özel bir önem taşımaktadırlar. Bu yazıda defter serisinin mahiyeti hakkında bir tanıtımdan sonra, bu tür defterlerin ne zaman ve hangi şartlarda ortaya çıktığı, gerek şekil gerekse muhteva açısından geçirdiği tekâmül safhaları, defter türleri ve bunlara dayalı yapılan incelemelerle, buradaki kayıtların nasıl anlaşılması gerektiği hususları üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Mühimme, ahkam, şikayet, divan, bürokrasi